

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Οικογενειακές κομπανίες Ρομά στην Ήπειρο: Η περίπτωση των
«Χαλιγιάννηδων» στον Παρακάλαμο Πωγωνίου*

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Διονύσιος Παναγιώτης Μακρής

Αθήνα, 2020

Τριμελής Επιτροπή

Βεντούρα Λίνα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Μπαλτσιώτης Λάμπρος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Λυμπεράτος Ανδρέας, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright© Διονύσιος Παναγιώτης Μακρής, 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ πολύ τον μουσικολόγο Γιώργο Κοκκώνη και την εθνολόγο Μιράντα Τερζοπούλου για τις συζητήσεις και την απλόχερη βιβλιογραφική βοήθεια. Την σύμβουλο σπουδών μου Λίνα Βεντούρα για τις παρατηρήσεις και την επιμονή της *«να σκεφτόμαστε σαν ιστορικοί»*. Τον ιστορικό Λάμπρο Μπαλτσιώτη για τις πολύ ουσιώδεις υποδείξεις. Τέλος, ευχαριστώ πολύ τους πληροφορητές Παρακαλαμιώτες μουσικούς Θωμά Χαλιγιάννη, Χρήστο Χαλιγιάννη, Μιχάλη Μπραχόπουλο, όπως επίσης και τον πρώην Δήμαρχο Άνω Καλαμά Σταύρο Βιρβίλη για την διευκόλυνση της πρόσβασης στα αρχεία της Κοινότητας και τις συζητήσεις μας. Εννοείται ότι όλες οι παραλείψεις, οι αδυναμίες και οι αστοχίες βαραίνουν αποκλειστικά τον συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	σελ. 5
Abstract.....	σελ. 6
Εισαγωγή.....	σελ. 7
Κεφάλαιο 1 ^ο : Ρομά στον Ελλαδικό χώρο.....	σελ. 15
1.1 Ρομά στη Νεότερη Ελλάδα. 20 ^{ος} αιώνας.....	σελ. 19
1.2 Η στερεοτυπική πρόσληψη και αναπαράστασης. Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις στον Ελλαδικό χώρο.....	σελ. 21
1.3 Ζητήματα αυτοπροσδιορισμού.....	σελ. 24
1.4 Στοιχεία για την κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης των Τσιγγάνων...σελ	28
Κεφάλαιο 2 ^ο : Παρακάλαμος Ιωαννίνων. Γενικά στοιχεία.....	σελ. 31
2.1 Ο χώρος και ο τόπος.....	σελ. 31
2.2 Από την Πογδόριανη στον Παρακάλαμο.....	σελ. 32
2.3 Ο Παρακάλαμος Ιωαννίνων του 20 ^{ου} αιώνα.....	σελ. 34
2.4 Οι Ρομά του Παρακάλαμου Ιωαννίνων.....	σελ. 40
2.5 Οι Βλάχοι του Παρακάλαμου.....	σελ. 43
Κεφάλαιο 3 ^ο : Το μουσικό περιβάλλον της Ηπείρου.....	σελ. 46
3.1 Το πρόβλημα των πηγών και οι ιδεολογικές παράμετροι.....	σελ. 46
3.2 Οι Χαλιγιάννηδες στο μουσικό περιβάλλον της Ηπείρου.....	σελ. 49
3.3 Η «σκλήθρα» των Χαλιγιάννηδων.....	σελ. 51
3.4 Οι δεκαετίες του 1950 και 1960. Η ευρεία επαγγελματοποίηση.....	σελ. 55
3.5 Η διάρθρωση της μουσικής σκλήθρας.....	σελ. 58
3.6 Στοιχεία της μουσικής δραστηριότητας της οικογένειας Χαλιγιάννη.....	σελ. 60
3.7 Οι άλλες μουσικές σκλήθρες του Παρακαλάμου.....	σελ. 63
3.8: Οι Ρομά μουσικοί ως «φιλήσυχοι», «αγαπητοί» και «πρώην γύφτοι»	σελ. 64
Συμπεράσματα – Συζήτηση.....	σελ. 68
Βιβλιογραφία.....	σελ. 71

Περίληψη

Οι τσιγγάνοι μουσικοί του Παρακαλάμου έχουν καταφέρει και έχουν εδραιωθεί τόσο στην περιοχή τους όσο και ευρύτερα, ως φορείς της *αυθεντικότητας* και της *ελληνικότητας* της Ηπειρώτικης μουσικής παράδοσης. Η παρούσα εργασία συνιστά μια προσπάθεια να προσεγγιστεί το φαινόμενο έξω από ουσιοκρατικές αντιλήψεις, ενταγμένο μέσα στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε. Συναρτώντας στοιχεία από την ιστορία του Παρακαλάμου, τις ιδιαιτερότητες των Ρομά κοινοτήτων, το μουσικό περιβάλλον της Ηπείρου και τις περιπέτειες της πρόσληψης των Ρομά, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε πλευρές της παρουσίας των Ρομά μουσικών του Παρακαλάμου εστιάζοντας στην μεγαλύτερη μουσική οικογένεια ανάμεσα τους, την οικογένεια των Χαλιγιάννηδων. Εγγραφόμενη μέσα στο κοινωνικό και ιστορικό περιβάλλον του Παρακαλάμου του 20^{ου} αιώνα, η οικογένεια Χαλιγιάννη ακολούθησε μια εντελώς διαφορετική πορεία ενσωμάτωσης μέσα στον κοινωνικό ιστό της από άλλες περιπτώσεις Ρομά στην Ελληνική επικράτεια, πορεία που εν πολλοίς διαμορφώθηκε από την έντονη συμμετοχή της στην πολιτιστική ζωή της περιοχής, μέσω της οποίας αμβλύθηκαν ζητήματα που άπτονται της εθνοτικής τους ετερογένειας.

**Family musical groups of Roma in Ipirus: The case of “Haligiannis” family in
Parakalamos Pogoniou**

Dionisios Panagiotis Makris

Abstract

Gypsy musicians in Parakalamos have succeeded and established themselves in their region as well as in a wider area, as bearers of authenticity and greekness of traditional music of Ipirus. The current essay consists of an effort to approach the phenomenon out of essentialist concepts, integrated in its historic and social framework. Connecting elements of the history of Parakalamos, the particularities of the Roma community, the musical environment of Ipirus and the adventures of Roma perception, we will try to highlight aspects of the presence of Roma musicians in Parakalamos focusing in the most important music family among them, the family of Haligiannis. Integrated inside the social and historical environment of Parakalamos during the 20th Century, the Haligiannis family followed a completely different path of integration in the social context in comparison to other Roma families in the Greek territory, a path that was formed due to the intense participation in the cultural life of the region through which issues concerning their ethnic heterogeneity were mitigated.

Key words: gypsies, Roma, Ipirus, traditional music, clarinet

Εισαγωγή

«...Δυστυχώς ύπο γύφτων μόνο κρούονται...»¹ γράφει ο ιστορικός του 19^{ου} αιώνα Ιωάννης Λαμπρίδης για να περιγράψει την μουσική ζωή της πόλης των Ιωαννίνων της εποχής του. Άθελα του συγκεφαλαιώνει όλο το πρόβλημα που θέτει η παρουσία των Ρομά στον πυρήνα της πρόσληψης της δημοτικής μουσικής παράδοσης του ελλαδικού χώρου. Ο προφανής αξιολογικός χαρακτήρας της κρίσης του, αναδεικνύει και την δυσκολία την οποία τα εθνοκεντρικά στερεότυπα καλούνται να προσπελάσουν όταν έρχονται αντιμέτωπα με την διαχείριση της εθνοτικής ετερότητας εντός των τειχών τους. Πολλώ δε μάλλον που η τσιγγάνικη ετερότητα κατέχει κεντρικό ρόλο σε μια από τις βασικές εκφάνσεις της εθνικής ταυτότητας, αυτήν του δημοτικού τραγουδιού. Αν για κάθε έθνος κράτος είναι απαραίτητη σε ένα βαθμό η «ομογενοποίηση των παραστάσεων»², η εμπλοκή άλλων στην σχηματοποίηση αυτών των παραστάσεων δημιουργεί εμπόδια που πρέπει, για την εσωτερική συνοχή των αφηγημάτων, να ξεπεραστούν. Στον Παρακάλαμο Ιωαννίνων, για τον οποίο και η εργασία που ακολουθεί, οι άλλοι, οι Ρομά, βρίσκονταν (και βρίσκονται) σε μια οριακή θέση. Γλωσσικά, θρησκευτικά, εθνοτικά, ιστορικά, γεωγραφικά τελούσαν στο περιθώριο τόσο της ελληνικής επικράτειας όσο και της ίδιας της περιοχής του Παρακαλάμου.

Αυτή η οριακότητα τους σε σχέση με τις προϋποθέσεις συγκρότησης μιας συμπαγούς εθνικής ταυτότητας θέτει στον ερευνητή δυσεπίλυτα προβλήματα. Πρόβλημα καταρχάς πηγών. Καθότι οι Ρομά πληθυσμοί βρίσκονταν σε ένα μόνιμο καθεστώς νομαδικότητας και περιθωρίου, οι αρχειακές μας πηγές λίγα έχουν να προσφέρουν, ακόμα και στο δημογραφικό τους ζήτημα, τουλάχιστον όσον αφορά τον Παρακάλαμο Ιωαννίνων άλλα και γενικότερα την Ήπειρο. Όπως το θέτει ο μουσικολόγος Γ. Κοκκώνης «...Από τη στιγμή που εμφιλοχωρούν φυλετικά ζητήματα, η προσέγγιση των πηγών εμφανίζει απρόοπτες δυσκολίες που η έρευνα είχε υποτιμήσει...»³. Η έρευνα έτσι ωθείται στην κατεύθυνση της σύνθεσης διαφορετικών στοιχείων, πηγών και προφορικών μαρτυριών για να ιχνηλατήσει τα σημάδια αυτών των πληθυσμών στον ιστορικό τους διάβα. Και εδώ δεν γίνεται λόγος για τις απαρχές

¹ Λαμπρίδης Ιωάννης, *Ηπειρώτικα μελετήματα*, Τόμος Α', Ιωάννινα 1971

² Hylland-Eriksen Thomas, *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα. Μια εισαγωγή στην Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία*, Κριτική, Αθήνα 2007

³ Κοκκώνης Γιώργος, «Η Μουσική της Ηπείρου», στο Γιώργος Κοκκώνης (επιμ.), *Μουσικός Χάρτης του Ελληνισμού. Μουσική από την Ήπειρο*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008, σελ. 34

των καταβολών τους και το μακρινό παρελθόν, αλλά για την παρουσία τους στα πλαίσια του Ελληνικού κράτους από τη απελευθέρωση των Ιωαννίνων ως τα τέλη του 20^{ου} αιώνα.

Ας γίνουμε όμως πιο συγκεκριμένοι. Παρά το γεγονός της αδιάλειπτης και κεντρικής για την κοινωνική και πολιτιστική ζωή του Παρακαλάμου και των χωριών της κοιλάδας του Άνω Καλαμά παρουσίας των Ρομά, τουλάχιστον από το 1912-1913⁴, οι τελευταίοι εμφανίζονται στα δημοτολόγια και γενικότερα στο Αρχείο του Δήμου μόλις το 1962⁵. Δεν υπάρχουν επίσημες αναφορές για την ζωή τους, την δραστηριότητα τους, την δημογραφία τους. Οι Ρομά του Παρακαλάμου μοιάζει να υπάρχουν ως μουσικοί στο επίκεντρο της ζωής της περιοχής, ενώ την ίδια στιγμή βρίσκονται στο κοινωνικό περιθώριο ως Ρομά. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η αντινομία επισημαίνει τις πολυπλοκότητες που ενέχει μια διαδικασία αφομοίωσης ή τουλάχιστον ενσωμάτωσης για έναν ετερογενή πληθυσμό στα πλαίσια που ορίζει η εμφάνιση του Ελληνικού κράτους στην περιοχή το 1913. Έτσι ενώ η πρόσληψη τους από τους ντόπιους δεν στερείται τις αρνητικές συνδηλώσεις των όρων «*Γύφτος*», «*Τουρκόγυφτος*»⁶ κτλ., η διαχρονική εμπλοκή των Ρομά του Παρακαλάμου με τη μουσική, τους κατέστησε φορείς της *αυθεντικότητας* και της *ελληνικότητας* μιας κυρίαρχης πολιτισμικής δραστηριότητας της περιοχής, αυτή της μουσικής δημιουργίας και του χορού.

Η εθνοτικά μεταιχμιακή τους θέση στον Παρακάλαμο όμως, δεν αρκεί αφ' αυτής για να εξηγήσει τις αμφισημίες που διέπουν την διαχρονική εγκατάσταση των Ρομά στην περιοχή. Η άλλη εθνοτική ομάδα που εγκαταστάθηκε από τις αρχές δημιουργίας του οικισμού, οι Βλάχοι, ακολούθησαν μια εντελώς διαφορετική πορεία ενσωμάτωσης και εν τέλει αφομοίωσης από το υπόλοιπο σύνολο του ελληνικού πληθυσμού. Το πρόβλημα αυτό, το πρόβλημα επί της ουσίας καθορισμού κριτηρίων *ελληνικότητας*, απαιτεί από μόνο του μια ξεχωριστή εργασία. Στον Παρακάλαμο,

---

⁴ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Η πρόσφατη ιστορία του χωριού (Από την απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1995, σελ. 41

⁵ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ. 56

⁶ Ανάμεσα στην πληθώρα μελετών στην ελληνική βιβλιογραφία για το ζήτημα των αρνητικών συνδηλώσεων στη πρόσληψη των Ρομά και την κατανόηση του, βλ. ενδεικτικά: Τρουμπέτα Σεβαστή (επιμ.), *Οι Ρομά στο Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος. Συμβιώσεις, Αναιρέσεις, Απουσίες*, Κριτική, Αθήνα 2008, Δημήτρης Ντούσας, *Rom και φυλετικές διακρίσεις. Στην Ιστορία, την Κοινωνία, την Κουλτούρα, την Εκπαίδευση και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα*, Βαξεβάνογλου Αλίκη, *Ελληνες Τσιγγάνοι. Περιθωριακοί και Οικογενειάρχες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001 και Τερζοπούλου Μιράντα-Γεωργίου Γιάννης, *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα. Ιστορία-Πολιτισμός*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 1996

κατά την διάρκεια της έρευνας μας, ήρθαμε πολλές φορές αντιμέτωποι με την ευελιξία αυτών των κριτηρίων, οδηγούμενοι στο συμπέρασμα ότι ο καθορισμός ταυτοτικών οριοθετήσεων χαρακτηρίζεται από ρευστότητα, η οποία ανάλογα με την ιστορική συνθήκη αυξομειώνει τις εντάσεις που δημιουργεί η σταθερή συμβίωση ανάμεσα σε ετερογενείς πληθυσμούς.

Για τους ίδιους τους Ρομά μουσικούς του Παρακαλάμου, η συνθήκη η οποία διαμορφώθηκε (και διαμόρφωσαν φυσικά και οι ίδιοι) κατά την διαπλοκή τους με την κοινωνική ζωή της ευρύτερης περιοχής του Παρακαλάμου, οδήγησε στην δημιουργία μιας «*νέας μορφής υποκειμενικότητας*»⁷, αυτής των «*Γύφτων μουσικών του Παρακαλάμου*»⁸. Παρά την αποδοχή της τσιγγάνικης ταυτότητας τους, οι ίδιοι οι Ρομά μουσικοί του Παρακαλάμου βρίσκονται σε μια ιδιότυπη σχέση με τον κοινωνικό τους χώρο, πυρήνας της οποίας είναι μια σειρά από ουσιοκρατικά στερεότυπα τα οποία τους έχουν αποδοθεί από τους ντόπιους. Έτσι οι μουσικές τους δεξιότητες και η εν γένει μουσική τους δραστηριότητα, αποδίδονται κυρίως στο γεγονός ότι «*το έχουν στο αίμα τους*», «*γεννηθήκαν έτσι*», «*το κλαρίνο είναι στο DNA τους*», και σε μια σειρά παρόμοιων κρίσεων⁹.

Αυτή η ομίχλη ουσιοκρατικών αποφάνσεων ρίχνει το σκοτάδι της πάνω στην προσπάθεια διερεύνησης των ιστορικών προϋποθέσεων της διαχρονικής εγκατάστασης των Ρομά μουσικών στον Παρακάλαμο Ιωαννίνων. Αναγόμενη σε εξωιστορικά χαρακτηριστικά, η μουσική δραστηριότητα των Ρομά απεμπλέκεται από την βαθιά οικονομική της ρίζα και το πλέγμα των συγκεκριμένων κοινωνικών όρων που συνετέλεσαν στην ανθεκτικότητα της και την εδραίωση της, συνεπικουρούμενη παράλληλα από την απουσία έγγραφων τεκμηρίων για αυτήν. Κυρίαρχη δυσκολία κατά την ολοκλήρωση της εδώ μελέτης, ήταν ακριβώς αυτή η ένταση με την οποία οι καθιερωμένες αναπαραστάσεις για τους γύφτους μουσικούς του Παρακαλάμου αντιπαρατίθενται με τις ανάγκες και τις προϋποθέσεις μιας συγκροτημένης ιστορικής έρευνας.

Το πρόβλημα οξύνεται όταν ερχόμαστε αντιμέτωποι και με την προφορικότητα του τσιγγάνικου πολιτισμού. Η συλλογική μνήμη των Ρομά, όσον αφορά την εγκατάσταση και την παρουσία τους στην περιοχή του Παρακαλάμου και ευρύτερα, πηγαίνει έως 3 με 4 γενιές πίσω και διαπλέκεται έντονα με μυθολογικά

⁷ Θεοδοσίου Ασπασία, «Όταν έγινε Ελληνικό: Γύφτοι, Μουσική και «Αυθεντικότητα» στα Ελληνοαλβανικά Σύνορα», στο *Επιθέωση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμος 128 Α'. 2009, σελ. 121

⁸ Θεοδοσίου Ασπασία, *ο.π.* σελ 121

⁹ Συνέντευξη με τον Σταύρο Βιρβίλη, Παρακάλαμος 17/9/2020

στοιχεία, την πρόσληψη της κυρίαρχης ιδεολογίας για αυτούς, την παρουσία του ερευνητή και ένα σωρό άλλους παράγοντες που προκύπτουν ανά στιγμή και ανά τόπο. Κατά την διάρκεια της επιτόπιας έρευνας μας γίναμε μάρτυρες του κατά πόσο η επιλογή του τόπου της συνέντευξης επηρεάζει καθοριστικά το περιεχόμενο της. Αυτό είναι και ενδεικτικό της ταυτοτικής και διαπροσωπικής ευελιξίας των Ρομά του Παρακαλαμού και εδράζεται στην κατά βάση επαγγελματική σχέση που έχουν με τα χωριά γύρω από τον Παρακάλαμο. Μνημένοι στις εύθραυστες ισορροπίες των μικρών κοινωνιών με τις οποίες εμπλέκονται και από τις οποίες εξαρτάται και η επιβίωσή τους, είναι πολύ προσεχτικοί στις διατυπώσεις και τις κρίσεις τους ανάλογα με την περιοχή στην οποία βρίσκονται.

Ας επιμείνουμε λίγο στο ζήτημα των προφορικών μαρτυριών και της προφορικότητας εν γένει. Παρά το γεγονός ότι η μουσική δραστηριότητα των Ρομά μουσικών του Παρακαλάμου συνιστά ήδη από την δεκαετία του 1930 μια καλά ορισμένη οικονομική συναλλαγή, η παντελής απουσία γραπτών στοιχείων που να μπορούν να λειτουργήσουν τεκμηριωτικά ως προς ιστορική της εξέλιξη, κατευθύνει την έρευνα στην αναζήτηση και συλλογή προφορικών μαρτυριών ούτως ώστε να ιχνηλατηθούν κρίσιμες πτυχές της μουσικής δραστηριότητας των Ρομά. Έτσι ένα μεγάλο μέρος της έρευνας εμπίπτει στην επικράτεια της προφορικής ιστορίας. Η στροφή προς την μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας υπαγορεύτηκε από την ίδια τη φύση του αντικειμένου. Η ίδια η μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας σύμφωνα με την Lynn Abrams, προέκυψε ως εργαλείο «...για τους ειδικούς εκείνους που ενδιαφέρονταν να αποκαλύψουν τις εμπειρίες ομάδων που είχαν αγνοηθεί από την παραδοσιακή ιστορία: γυναίκες, ομοφυλόφιλοι, και λεσβίες, εθνοτικές μειονότητες, καθώς και ομάδες ατόμων με φυσικές και μαθησιακές δυσκολίες, για να αναφέρουμε τις πιο γνωστές...»¹⁰.

Τα παραπάνω όμως απλά ορίζουν ένα μικρό θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξάγεται η έρευνα¹¹. Οι πραγματικές δυσκολίες εμφανίζονται όταν στην διάρκεια της έρευνας καλούμαστε να εντοπίσουμε πληροφορητές, έπειτα να δημιουργήσουμε σχέσεις μαζί τους, να ξεπεράσουμε την διάχυτη καχυποψία τους απέναντι μας, να είμαστε ειλικρινείς ως προς τα κίνητρα και τις στοχεύσεις μας

¹⁰ Abrams Lynn, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, Πλέθρον, 2014, σελ.15

¹¹ Ως οδηγό για το θεωρητικό πλαίσιο της επιτόπιας έρευνας μας αξιοποιήσαμε το: Myers Helen, «Επιτόπια Έρευνα», στο Καλλιμοπούλου Ελένη-Μπαλάντινα Αλεξάνδρα (επιμ.), *Εισαγωγή στην Εθνομουσικολογία*, Ασίνη, 2014, καθώς και το Abrams Lynn, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, Πλέθρον, 2014

παίρνοντας το ρίσκο να δημιουργήσουμε ρήγματα εκεί που αναζητούμε γέφυρες. Έτσι η άφιξη μας στον Παρακάλαμο συνοδεύτηκε από μια σειρά αρνήσεων και ματαιώσεων των συναντήσεων μας από μέρους μελών της οικογένειας Χαλιγιάννη. Είναι ενδεικτικό ότι καταφέραμε να συναντήσουμε, έπειτα φυσικά από έναν σκόπελο αναβολών και αμφιβολιών, τους κλαρινίστες Θωμά Χαλιγιάννη και Μιχάλη Μπραχόπουλο μετά από 10 μέρες παρουσίας μας στον Παρακάλαμο. Πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι η χωροταξική στενότητα του Παρακαλάμου φάνηκε να είναι αντιστρόφως ανάλογη από την απόσταση που εγκαθιδρύει η εμπεδωμένη αίσθηση ετερότητας των Ρομά μουσικών της περιοχής.

Οι διαδικασίες των συνεντεύξεων έλαβε χώρα όχι στον Παρακάλαμο αλλά στο καφενείο της γειτονικής Σιταριάς. «...Καλύτερα όχι στον Παρακάλαμο.. Εκεί θα είναι κόσμος, θα μας ακούνε, δεν μπορείς να μιλήσεις..» μας είπε ο Θωμάς Χαλιγιάννης, δίνοντας και τον τόνο της ρευστότητας που έχει η προφορική μαρτυρία, αφήνοντας να εννοηθεί ότι το περιεχόμενο και η εκφορά της συναρτώνται άνα πάσα στιγμή με μια σειρά από παράγοντες οι οποίοι διαφεύγουν από τον ερευνητή. Η πρώτη προσπάθεια συνέντευξης αναλώθηκε σε μια προσπάθεια, από μέρους των πληροφορητών, εναρμόνισης τους με τα κυρίαρχα ουσιοκρατικά στερεότυπα που αφορούν στην σχέση των γύφτων με την μουσική¹². Οι απαντήσεις και οι αφηγήσεις αποσκοπούσαν περισσότερο στην διατήρηση και εμπέδωση του συμβολικού τους ρόλου μέσα στα πλαίσια της περιοχής και στην ανάδειξη μιας εξιδανικευμένης *γυφτότητας*, πυρήνας της οποίας είναι η σχέση με την μουσική.

Έχοντας σαφή επίγνωση των ορίων μέσα στα οποία οφείλουν να κινηθούν ούτως ώστε να μην ανακινηθεί αρνητικά το ζήτημα της ετερότητας τους, χρειάστηκε να περάσουν αρκετές μέρες συνομιλιών μέχρι να εδραιωθεί μια σχέση στοιχειώδους οικειότητας (όχι όμως και εμπιστοσύνης). Ήταν τότε που οι ίδιες ερωτήσεις οδηγούσαν σε διαφορετικές απαντήσεις και άρχισαν να γίνονται σαφή τα προβλήματα που θέτει η υποκειμενική διαμεσολάβηση που χαρακτηρίζει τις προφορικές πηγές¹³. Ακόμα όμως και αντιφατικές μαρτυρίες του ίδιου προσώπου, λειτούργησαν περισσότερο προς της κατεύθυνση συγκρότησης ενός παλίμψηστου,

¹² Είναι πολύ ενδιαφέρον το περιστατικό που μας ανέφερε ο Θωμάς Χαλιγιάννης: «...Ήρθε ένας μπαλαμός να του μάθω κλαρίνο... Επαιξε λίγο... Μου έπαιξε... Τον κοιτάω και του λέω: «Τί χρώμα έχει το κλαρίνο;» Μου λέει: «Μαύρο». «Το χέρι σου τι χρώμα έχει;» του λέω. «Άσπρο» μου λέει. «Βλέπεις; Για αυτό δεν παίζεις καλά. Είσαι πολύ άσπρος..» του λέω...». Αν παραβλέψουμε τον προφανή χιουμοριστικό τόνο, είναι σαφές ότι λειτουργεί υπόρρητα η εσωτερική μιας βιολογικοποιημένης εκδοχής της μουσικής δεξιοτήτας.

¹³ Thompson Paul, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Πλέθρον, 2008, σελ 217-235

εντός του οποίου ετερόκλητες ψηφίδες σχηματίζουν με σχετική ευκρίνεια μια ενιαία εικόνα.

Γείνουμε πολλές φορές, κατά την διαδικασία της επιτόπιας έρευνας, να υποτιμούμε τον αντίκτυπο της παρουσίας μας μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων που δομούμε για τις ανάγκες της έρευνας μας, αγνοώντας πολλές φορές ότι η παρουσία μας ως παρατηρητές μας μετατρέπει ταυτόχρονα σε *παρατηρούμενους*. Πολύ εύστοχα η Helen Myers σημειώνει «...*Όσο επιδέξιος κι αν είναι, ο επιτόπιος ερευνητής δεν μπορεί να ενσωματωθεί στην τοπική ζωή χωρίς να αφήσει ίχνη*¹⁴...». Ιδιαίτερα σε συνθήκες όπου η μακρόχρονη παραμονή στο πεδίο είναι αδύνατη, οποιαδήποτε αλλαγή στην συμπεριφορά του ερευνητή πολλαπλασιάζει τις πιθανότητες απομάκρυνσης των ντόπιων πληροφορητών καθώς το καθεστώς προσωρινότητας της παρουσίας του δεν διευκολύνει την ανάπτυξη προσωπικών σχέσεων.

Στην δική μας περίπτωση, αυτό που είχε ευεργετικά αποτελέσματα ως προς πορεία των συνεντεύξεων με τους Ρομά Παρακαλαμιώτες μουσικούς, ήταν η αναφορά στην πολύχρονη επαγγελματική ενασχόληση με την μουσική του συγγραφέα. Έγινε σαφές ότι μόνο τότε ενεργοποιήθηκε ένα αίσθημα *κοινότητας* ανάμεσα στον ερευνητή και τους Ρομά μουσικούς. Άρχισε να διαφαίνεται ξαφνικά μια άλλη διάθεση για μνήμη, βασικό ρόλο στην οποία έπαιξε το γεγονός ότι μπορούσαμε να κατανοήσουμε τόσο το επαγγελματικό τους λεξιλόγιο όσο και την διαδικασία της οικονομικής συναλλαγής ανάμεσα στον μουσικό και τον γλεντιστή, διαδικασία η οποία βρίσκεται πολύ μακριά από την αντίστοιχη στα μεγάλα αστικά κέντρα.

Πρέπει εδώ να επισημάνουμε, ότι η αξιοποίηση των προφορικών πηγών απόκτα το εύρος της δυναμικής της όταν δεν είναι μονόπλευρη και όταν δεν αποκόπτεται από την συνομιλία της με τα διαθέσιμα γραπτά τεκμήρια. Στην περίπτωση μας, αυτό προϋπέθετε την ενεργοποίηση ανθρώπων της περιοχής που δεν είναι Ρομά και την αναζήτηση γραπτών τεκμηρίων στα συρτάρια του Δημαρχείου του Παρακαλάμου. Παρά την ελάχιστη, και μόνο μετά το 1962, αναφορά των Ρομά στα κοινοτικά και δημοτικά έγγραφα, η παρακολούθηση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής του Παρακαλάμου μπορεί να οδηγήσει σε συμπεράσματα για το πως οι Ρομά μουσικοί κατάφεραν να σχηματίσουν μια ευημερούσα κοινότητα στο περιθώριο του

---

¹⁴ : Myers Helen, «Επιτόπια Έρευνα», στο Καλλιμοπούλου Ελένη-Μπαλάντινα Αλεξάνδρα (επιμ.), *Εισαγωγή στην Εθνομουσικολογία*, Ασίνη, 2014, σελ. 133

οικισμού. Τα συμπεράσματα αυτά όμως, αποδεικνύονται χρήσιμα μόνο στο βαθμό που συναρτώνται με ένα σώμα προφορικών μαρτυριών, οι οποίες έρχονται να συμπληρώσουν τα κενά που αφήνουν τα γραπτά τεκμήρια.

Αφορμή για την ενασχόληση μας με το θέμα των Ρομά οικογενειακών κομπανιών στην περιοχή του Παρακαλάμου στάθηκε το ερώτημα: *γιατί στον Παρακάλαμο*; Υπό ποιες ιστορικές προϋποθέσεις εμφανίζεται καθ' όλη την διάρκεια του 20^{ου} αιώνα αυτή η πυκνότητα σε γύφτους μουσικούς σε αυτό κεφαλοχώρι του Πωγωνίου; Τα δυο κεντρικά αυτά ερωτήματα (στην ουσία το ίδιο) στάθηκαν η κεντρική ερωτηματοθεσία κατά την διάρκεια της έρευνας μας. Οι απαντήσεις όμως μοιάζανε κάθε στιγμή να ανοίγουν όλο και μεγαλύτερα ερωτήματα.

Ένα πρώτο μεγάλο ερώτημα που ανέκυπτε ήταν το κατά πόσο τελικά ο ρόλος των Ρομά του Παρακαλάμου ως επαγγελματιών μουσικών άμβλυσε τα ζητήματα της ταυτότητας τους και δημιούργησε όρους αφομοίωσης τους από τον ντόπιο πληθυσμό, κατά πόσο δηλαδή η μουσική τους δραστηριότητα μπορεί να ενταχθεί μέσα σε μια «διαδικασία ενσωμάτωσης»¹⁵ τους. Ένα δεύτερο ήταν το ζήτημα της βελτίωσης των συνθηκών της ζωής τους από την απασχόληση τους με την μουσική. Ένα τρίτο αφορά το τι τους κατέστησε τελικά φορείς *αυθεντικότητας* του δημοτικού τραγουδιού.

Όλα τα παραπάνω ερωτήματα αποτελούν μέρος των προβλημάτων και των αναντιστοιχιών που προκύπτουν από την μελέτη μιας *επιμέρους* περίπτωσης όπως ο Παρακάλαμος. Ερχόμαστε εδώ αντιμέτωποι με την μελέτη της τμηματικότητας, η οποία «προσφέρεται για να δείχθει η αντίστιξη του ανεπίσημου προς τον επίσημο λόγο, μια αντίστιξη που διαπερνά τις κοινωνίες, ιδιαίτερα αυτές που συγκροτούνται γύρω από το εθνικό κράτος»¹⁶. Υπό το πρίσμα αυτό, των ασυνεχειών και παρεκκλίσεων σε σχέση με το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα, μπορεί να ιδωθεί η περίπτωση του Παρακαλάμου και των γύφτων μουσικών του. Μέσα από τις ρωγμές που δημιουργεί η συνάντηση του τοπικού με το εθνικό, διαμορφώνονται συνθήκες και νέα πλαίσια που ευνοούν την ανάπτυξη επιμέρους κοινωνικών ιδιοτυπιών, όπως τέτοια είναι η ύπαρξη μιας ευημερούσας μουσικής κοινότητας στην Ελληνοαλβανική μεθόριο.

---

¹⁵ Βεντούρα Λίνα, *Μετανάστευση και Εθνος. Μετασχηματισμοί στις Συλλογικότητες και τις Κοινωνικές Θέσεις*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1994

¹⁶ Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Το καθεστώς της διαφορετικότητας στην Ελληνική κοινωνία» στο Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας. Η παραγωγή της Πολιτισμικής Διαφοράς στην σημερινή Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σελ. 409-410

Το γεωγραφικά και ιστορικά οριακό περιβάλλον του Παρακάλαμου όρισε το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι Γύφτοι μουσικοί εμπέδωσαν το χρίσμα της αυθεντικότητας. Τοποθετημένος ο Παρακάλαμος στην ελληνοαλβανική μεθόριο, διαχρονικά ρευστός εθνολογικά, μοιάζει να έχει την ανάγκη μιας αποσαφήνισης. Η ιστορική διαπλοκή των γύφτων ως μουσικών σε χριστιανικές γιορτές και πανηγύρια, κατεχόντων μάλιστα πρωταγωνιστικό τελετουργικό ρόλο, τους έφερε στην πραγματικότητα σε μια θέση εγγυητή της ελληνικότητας της περιοχής, ελληνικότητα με την οποία οι Ρομά του Παρακαλάμου σχετίζονται στον βαθμό που λειτουργούν στα πλαίσια που ορίζουν οι ανάγκες αναπαράστασης της¹⁷.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας γίνεται προσπάθεια να εξεταστούν ζητήματα που αφορούν την παρουσία των Ρομά στον ελλαδικό χώρο. Κάνουμε μια συνοπτική ιστορική αναφορά στην εγκατάστασή τους, αναδεικνύουμε ζητήματα προσδιορισμού και αυτοπροσδιορισμού των Ρομά, προσεγγίζουμε κάποιες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις, εξετάζουμε στοιχεία της κοινωνικής τους οργάνωσης. Η γενική παρουσίαση κρίθηκε απαραίτητη γιατί ορίζει με μεγαλύτερη σαφήνεια και φωτίζει πλευρές της ζωής και του τρόπου επιβίωσης των Γύφτων μουσικών του Παρακαλάμου που θα ήταν μετέωρες και ακατανόητες έξω από το πλαίσιο που ορίζει η τσιγγάνικη καταγωγή τους, όπως η οικογενειακή διάρθρωση των μουσικών κομπανιών, οι οικονομικές και προσωπικές σχέσεις τους με τους ντόπιους κ.α.

Στο επόμενο μέρος της εργασίας γίνεται εκτενής αναφορά στην ιστορία του Παρακαλάμου, στην διαμόρφωσή του, στην γεωγραφία του, στις εθνολογικές του αναφορές, σε στοιχεία της οικονομικής του ζωής. Αναζητούμε τους όρους υπό τους οποίους ο Παρακάλαμος μεταμορφώνεται από κάμπος σε ζωντανή κοινότητα απότομα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, έλκοντας νέους πληθυσμούς. Επί της ουσίας σχεδιάζουμε το ιστορικό και κοινωνικό περίγραμμα μέσα στο οποίο οι Τσιγγάνοι μουσικοί του Παρακαλάμου εκτυλίσσουν την δράση τους στην διάρκεια του 20^{ου} αιώνα.

Εν συνέχεια ασχολούμαστε με το ζήτημα των Ρομά του Παρακαλάμου και της παρουσίας της οικογένειας Χαλιγιάννη στο γίνεσθαι της περιοχής από την πρώτη τους εγκατάσταση το 1912-1913, ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Θα δούμε μέσω της γενεαλογίας της οικογένειας την ανάπτυξη και εδραίωση των μουσικών της δραστηριοτήτων, θα καταγράψουμε στοιχεία της συγγενειακής φύσης των κομπανιών

---

¹⁷ Theodosiou Aspasia, «Multiculturalism and the *catathresis* of otherness. Settling gypsies, unsettling gypsy belongings», στο *Critique of Anthropology*, τευχος 31 (2), SAGE Publications, 2011, σελ.89-107

των Χαλιγιάννηδων, θα παραθέσουμε διαδικασίες οι οποίες αποτελούσαν σημαντικό τμήμα της επαγγελματικής διάστασης των μουσικών του δραστηριοτήτων.

Στα συμπεράσματα μας θα αποπειραθούμε να συνθέσουμε όλα τα παραπάνω, την έννοια της *γυφτότητας*, την οικονομική και ιστορική ζωή του Παρακαλάμου, τις ιδιαιτερότητες των Ρομά μουσικών του Παρακαλάμου, προσπαθώντας δούμε τις προϋποθέσεις οι οποίες ήταν κρίσιμες για την γέννηση (ή κατασκευή) του «*Γύφτου μουσικού του Παρακαλάμου*»

Κεφάλαιο 1^ο: Ρομά στον ελλαδικό χώρο

Μια σαφής καταγραφή και εποπτεία της παρουσίας των Ρομά φύλων στον ελλαδικό χώρο σε μεγάλο ιστορικό βάθος είναι στην πραγματικότητα αδύνατη. Καθίσταται αδύνατη από την απουσία πηγών και τεκμηρίων που να αφορούν το ζήτημα αυτό στην διαχρονία του. Έτσι η περίοδος των περιπλανήσεων και εγκαταστάσεων των Ρομά, τουλάχιστον πριν από τις πρώτες απόπειρες προσέγγισης του ζητήματος στον ελληνικό χώρο κατά τον 19^ο αιώνα, παραμένει σκοτεινή. Αν εξαιρεθεί η περίπτωση της Κέρκυρας (βλ. παρακάτω), η συνολική μας εικόνα στηρίζεται κατά κύριο λόγο σε έμμεσες και επιμέρους αναφορές.

Οι πρώτες αναφορές για την παρουσία τσιγγάνων χρονολογούνται το 1068 μ.Χ. και αναφέρονται στην παρουσία τους στην Κωνσταντινούπολη και στην επικράτεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, βρίσκονται σε ένα γεωργιανό αιογραφικό κείμενο¹⁸. Σύμφωνα με αυτές ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Μοναμάχος (1042-1055) κάλεσε «Ατσίγγανους» με σκοπό να συνδράμουν στην εξάλειψη των άγριων θηρίων που κατέστρεφαν το αυτοκρατορικό άλσος της Κωνσταντινούπολης. Αυτή είναι και η πρώτη φορά που εμφανίζεται η ονομασία «Ατσίγγανου».

Η ονομασία «Ατσίγγανου» φαίνεται ότι είχε θρησκευτικές απηχίσεις. Οι λόγιοι και οι κληρικοί της εποχής ταύτιζαν τα περιπλανώμενα φύλα των Ρομ με την αίρεση των «Αθίγγανων», μια θρησκευτική σέχτα της Μικράς Ασίας, κεντρική πίστη της οποίας ήταν η πεποίθηση της ανωτερότητας του Μελχιδεσέκ έναντι του Ιησού

---

¹⁸ Ντούσας Δημήτρης, *Ρομ και Φυλετικές Διακρίσεις. Στην Ιστορία, την Κοινωνία, την Κουλτούρα, την Εκπαίδευση και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα*, Gutenberg, Αθήνα 1997, σελ.44

Χριστού¹⁹. Παρά το γεγονός ότι η αίρεση αυτή μάλλον εξαφανίστηκε ήδη από τον 9^ο αιώνα, η εισροή φύλων Ρομ εκείνη την περίοδο στα μικρασιατικά παραλία οδήγησε την εκκλησία στην χρησιμοποίηση του ίδιου όρου για να καταδειχτούν ως άθεοι και ειδωλολάτρες. Άλλωστε τα φύλα αυτά ήταν γνωστά ως εξασκούντα την μαντική τέχνη ήδη από τον 6^ο αιώνα²⁰.

Το 1322 έχουμε τις πρώτες μαρτυρίες για την παρουσία Ρομά στην Κρήτη, όπου σύμφωνα με δύο Φραγκισκανούς μοναχούς, τον Ούγκο τον Πεφωτισμένο και τον Σίμων Σιμεώνος, φτάσαν εκεί με καράβια από την Μέση Ανατολή. Αναφέρουν για αυτούς ότι συμμετείχαν στις ορθόδοξες λειτουργίες, ήταν διαρκώς μετακινούμενοι, ζούσαν σε αντίσκηνα και σπηλιές, και τους χαρακτήριζε μεγάλη ένδεια²¹.

Τον 14^ο αιώνα υπάρχουν εγκατεστημένοι πληθυσμοί Ρομά στον ελλαδικό χώρο, κυρίως σε βενετοκρατούμενα εδάφη της Κρήτης, της Πελοποννήσου (στην Μεθώνη κυρίως) και της Κύπρου, όπου υπήρχε μια σχετική σταθερότητα. Σύμφωνα με τον Κ. Μπίρη, οι τσιγγάνοι που ήταν εγκατεστημένοι σε παράλιες περιοχές, βρέθηκαν εκεί με πλοία μέσω της Αιγύπτου, και αποδίδει σε αυτό το γεγονός τον ευρέως διαδεδομένο προσδιορισμό «Γύφτος» ως μια παραφθορά του «Αιγύπτιος»²². Την ίδια περίοδο συναντούμε εγκατεστημένους και περιπλανώμενους πληθυσμούς Ρομά στη Θράκη (με την ονομασία «Κατσίβελο» εκ της ιταλικής λέξης *catinno* που σημαίνει άθλιος, φάυλος, κακός), στη Ήπειρο (όπου στην πλειοψηφία τους είναι δουλοπάροικοι), στην Μάνη, στη Φθιώτιδα και αλλού.

Πιο συγκεκριμένα η πόλη της Μεθώνης, η οποία αποτελούσε ένα πολύ σημαντικό ενετικό λιμάνι της εποχής, φαίνεται ότι συντηρούσε στο περιθώριο των οικονομικών της δραστηριοτήτων της έναν σημαντικό αριθμό Ρομά, οι οποίοι την εγκατέλειψαν κατά τον 15^ο αιώνα υπό την πίεση των Οθωμανικών επιθέσεων στην Πελοπόννησο, πίεση η οποία άλλωστε οδήγησε στην παρακμή της εμπορικής

---

¹⁹ Soulis G., *The gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*, Dumbarton Oaks Papers, 1961

²⁰ Ντούσας Δημήτρης, *ο.π.* σελ. 45

²¹ Francois vau de Voletier, «The World their Homeland» στο *The UNESCO Courier*, τεύχος Δεκέμβρη 1984

²² Μπίρης Η. Κωνσταντίνος, *Οι Τσιγγάνοι (Ρωμ και Γύφτοι). Εθνογραφία και Ιστορία*. Ιδιωτική έκδοση, 1954

δραστηριότητας της Πελοποννήσου, οδηγώντας πολλούς Ρομά πληθυσμούς στο πέρασμα τους στα νησιά του Ιονίου πελάγους²³.

Γενικό γνώρισμα της εποχής είναι η ευρεία χρησιμοποίηση Ρομά ως δούλων και δουλοπάροικων. Στη Ζάκυνθο στα μέσα του 16^{ου} αιώνα χαρακτηρίζονται ως «Σέμπροι», εκ του κερκυραϊκού «σέμπρος» που δηλώνει τον δουλοπάροικο²⁴. Σε περιοχές του ελλαδικού χώρου με μεγάλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, τσιφλίκια, όπως η Μεσσηνία, η Θεσσαλία και η Θράκη, Ρομά δεσμεύονται ως δούλοι. Επίσης οι μοναστικές δομές με μεγάλη κτηματική περιούσια τους μετατρέπουν σε δουλοπάροικους, χαρακτηρίζοντας τους «αγιόδουλους».

Η πιο ενδιαφέρουσα συνθήκη εγκατάστασης τσιγγάνων είναι αυτή των Ρομά της Κέρκυρας κατά τον 14^ο αιώνα. Εκεί η κοινότητα, μάλλον πολυπληθής, συγκροτεί το Feudum Anciganorum, ανεξάρτητο φέουδο με δικό του κυβερνήτη. Αυτό προκύπτει κατά πάσα πιθανότητα από το μεγάλο ύψος ετήσιων τελών που κατέβαλλαν οι τσιγγάνοι στον κυβερνήτη του νησιού, δημιουργώντας τους όρους ανεξαρτητοποίησης του²⁵. Οι τσιγγάνοι βρίσκονταν σε δουλοπαροικιακή σχέση με τον εκάστοτε ιδιοκτήτη του φέουδου και ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν σε χρήμα και είδος τον αφέντη τους. Το Feudum Anciganorum διατηρήθηκε ως το τέλος του 19^{ου} αιώνα και συνιστά, λόγω της ύπαρξης ντοκουμέντων, ενδεχομένως την μεγαλύτερη χρονική περίοδο για την οποία έχουμε γραπτές πηγές για την διαχρονική παρουσία Ρομά σε έναν τόπο στον ελλαδικό χώρο²⁶.

Η ολοκλήρωση της κατάκτησης των εδαφών της πρώην Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς οδήγησε τους τσιγγάνους σε έναν νέο γύρο μετακινήσεων, αυτή τη φορά μέσα στον οθωμανικό πλέον χώρο της νότιας βαλκανικής. Αρχίζουν να εξασκούν τα επαγγέλματα του σιδερά (χαλκιά), του καλαθοπλέχτη, του μουσικού κτλ, παραμένοντας όμως σε μεγάλο βαθμό ένα είδος δουλοπάροικου. Εγκαθίστανται ως ημινομάδες ακτήμονες στις παρυφές των χωριών και των πόλεων, σε μια προσπάθεια να συντηρηθούν από την προσωπική τους μόνο εργασία. Έτσι τους βρίσκουμε πχ. στη Λάρισα το 1800 να συγκροτούν μια μεγάλη

---

²³ Τερζοπούλου Μιράντα-Γεωργίου Γιάννης, *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα. Ιστορία-Πολιτισμός*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων- Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 1996, σελ. 9

²⁴ Ντούσας Δημήτρης, *ο.π.* σελ. 50

²⁵ Αθανασοπούλου Ιωάννα, «Το «Φέουδο των Ατσιγγανων» στην Κέρκυρα (14^{ος}-19^{ος} Αιώνας), στο Τρουμπέτα Σεβαστή (επιμ.), *Οι Ρομά στο Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος. Συμβιώσεις, Αναιρέσεις, Απουσίες*. Κριτική, Αθήνα 2008, σελ. 225-245

²⁶ Αθανασοπούλου Ιωάννα, *ο.π.* σελ.225

κοινότητα στο περιθώριο της πόλης, απασχολούμενους με την σιδηρουργία άλλα και την επαιτεία. Στα Ιωάννινα την ίδια εποχή Τσιγγάνοι στην αυλή του Αλή Πασά διαβιούν ως μουσικοί και χορευτές, απολαμβάνοντας κάποια προνόμια όπως η παραχώρηση οικίας, ο μισθός και η άδεια αναχώρησης. Στην Αθήνα ο βοεβόδας, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, είχα συγκροτήσει ορχήστρα απαρτιζόμενη αποκλειστικά από Τσιγγάνους, η οποία έπαιζε στην Ακρόπολη κατά την ώρα της βραδινής προσευχής²⁷.

Ο ερχομός του 19^{ου} αιώνα με την ανάδυση των εθνών-κρατών και τις ανάγκες σαφών δημογραφικών αποτυπώσεων, μας δίνει τους πρώτους αριθμούς που αφορούν Ρομά πληθυσμούς στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι αριθμοί αυτοί όμως απέχουν πολύ από το να είναι ακριβής. Η απουσία σαφών στατιστικών και μετρήσεων του Ρομά πληθυσμού, εξηγείται εν μέρει από την ταύτιση της διαδικασίας απογραφής με την στρατολόγηση στον Οθωμανικό στρατό και την φορολογία, άρα την προσπάθεια αποφυγής της, δεδομένο που αφορούσε ασφαλώς και άλλες εθνοτικές ομάδες όπως οι Εβραίοι²⁸. Άλλωστε ακόμα και η πρώτη γενική απογραφή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1831 αφορούσε τον άρρενα πληθυσμό. Βάσει αυτής της εμφανώς ελλιπούς καταγραφής προκύπτουν στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης 7.047 Τσιγγάνοι σε σύνολο 240.411 αρρένων (ποσοστό 2,93%) και στο βιλαέτι Μοναστηριού 4.682 Τσιγγάνοι σε σύνολο 208.229 αρρένων (ποσοστό 2,25%).

Στο σαντζάκι των Σερρών το 1883, η πραγματοποίηση μιας βρετανικής απογραφής υπό την αιγίδα του Βρετανού υποπρόξενου, που συμπεριλαμβάνει και γυναίκες, ο αριθμός των Τσιγγάνων ανέρχεται σε 2.000 άτομα, σε σύνολο 300.000 (ποσοστό 0,66%). Στα μέσα του της δεκαετίας του 1890, άλλη μια Οθωμανική απογραφή τοποθετεί τους Τσιγγάνους μέσα στο μη μουσουλμανικό σύνολο των 245.902 ατόμων που κατοικούν στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης. Το 1900, πληθυσμιακές μετρήσεις του Βούλγαρου Κάντσοφ στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας (στις επαρχίες Φλώρινας, Καστοριάς, Γιαννιτσών και Εδέσσης) ανέβαζαν το ποσοστό του τσιγγάνικου πληθυσμού στο 3,2%. Ενώ στην απογραφή του Χιλμή Πασά το 1904, οι Ρομά πληθυσμοί απουσιάζουν τελείως. Σε άλλη

---

²⁷ Ντούσας Δημήτρης, ο.π. σελ. 56

²⁸ Γούναρης Κ. Βασίλειος, «Δημογραφικές Εξελίξεις στην Τουρκοκρατούμενη Μακεδονία», στο Κολιόπουλος Σ.Ιωάννης (επιμ.), *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία*, Παπαζήσης, 1997, σελ. 44-57

απογραφή για το σαντζάκι του Μοναστηριού, βρίσκουμε 831 Τσιγγάνους σε σύνολο πληθυσμού 371.186 ατόμων²⁹.

Φαίνεται ότι οποιαδήποτε απογραφή περιλαμβάνει πληθυσμούς Ρομά, περισσότερο συσκοτίζει παρά δια φωτίζει σχετικά με την παρουσία τους και την δημογραφική τους κατάσταση. Οι προσπάθειες για μια σαφή απεικόνιση του αριθμού των Τσιγγάνων από τις απογραφές του 19^{ου} αιώνα προσκρούει πάνω σε ένα σύνολο ανυπέρβλητων εμποδίων. Τα σημαντικότερα από αυτά είναι ο φόβος απέναντι στις εκάστοτε Αρχές, που οδηγεί πολλές φορές σε απόκρυψη της τσιγγάνικης ταυτότητας, η νομαδικότητα του τρόπου ζωής των Ρομά, η ακτημοσύνη τους και η συνεπακόλουθη απασχόληση τους με περιθωριακές και προσωρινές απασχολήσεις. Παράλληλα πρέπει να συνυπολογιστεί το γεγονός της ανάδυσης Εθνών-Κρατών κατά τον 19^ο αιώνα, όπου πια η εθνοτική ομοιογένεια παίζει κυρίαρχο ρόλο στις πολιτικές εκζητήσεις, πράγμα που παρασύρει τους Ρομά πληθυσμούς σε ένα έδαφος μεγαλύτερης ακόμα περιθωριοποίησης, καθώς δεν συμβάλλουν στα αφηγήματα της συνέχειας και της ενότητας, αφηγήματα απαραίτητα για την συγκρότηση των Εθνών-Κρατών της περιοχής. Οι αριθμοί που προκύπτουν από αυτές τις απογραφές είναι περισσότερο εργαλειοποιημένες στατιστικές παρά αντικειμενική αντανάκλαση της πραγματικής δημογραφίας των Ρομά και άλλων φυλετικών ομάδων.

1.1 Ρομά στην Νεότερη Ελλάδα. 20^{ος} αιώνας.

Η εδαφική ολοκλήρωση του Ελληνικού κράτους στις αρχές του 20ού αιώνα δημιουργεί νέα δεδομένα στην παρουσία των Ρομά εντός των πλαισίων του. Οι δυνατότητες για ευρύτερες μετακινήσεις περιορίζονται λόγω της ύπαρξης συνόρων στον χώρο της νότιας βαλκανικής χερσονήσου. Αυτό οδηγεί σε μια σειρά ανακατατάξεις στον τρόπο ζωής των Τσιγγάνων και περιέπλεξε ακόμα περισσότερο τα ζητήματα ταυτότητας τους.

Η Μικρασιατική καταστροφή ανάγκασε πληθυσμούς φύλων Ρομά που προσδιορίζονταν ως Χριστιανοί Τσιγγάνοι να εγκαταλείψουν την Μικρά Ασία, φτάνοντας κατά κύριο λόγο στα παράλια της Μακεδονίας και σε κάποια νησιά. Εκεί εγκαταστάθηκαν υπό άθλιες συνθήκες στο περιθώριο των αστικών και ημιαστικών

---

²⁹ Τα άνωθεν δημογραφικά στοιχεία παρατίθενται στο Ντούσας Δημήτρης, *Rom και Φυλετικές Διακρίσεις. Στην Ιστορία, την Κοινωνία, την Κουλτούρα, την Εκπαίδευση και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα*, Gutenbreg, Αθήνα 1997, σελ. 54-55

κέντρων³⁰. Στην πορεία της δεκαετίας του 1920 άρχισε η μετανάστευση πολλών εξ αυτών στην Αθήνα, κυρίως στις περιοχές της Αγίας Βαρβάρας, των Πετραλώνων και του Πειραιά. Στην απογραφή του ελληνικού κράτους το 1928, υπολογίστηκαν σε 4.998 άτομα, αριθμός που είναι βέβαιο ότι δεν έχει σχέση με την δημογραφική πραγματικότητα τους. Η απογραφή του 1951, παρά το γεγονός ότι συμπεριελάμβανε ερωτήματα για την γλώσσα και την θρησκεία, ανεβάζει τον αριθμό των ομιλούντων την Ρομανί σε 7.429, νούμερο επίσης αμφισβητήσιμο³¹.

Η μεγάλη διασπορά σε συνδυασμό με τη αορατότητα τους σε σχέση με την επίσημη πολιτεία, οδήγησε σε μια τεράστια ποικιλία ως προς τις συνθήκες και τους όρους επιβίωσης τους, η οποία εδραζόταν στις κατά τόπους σχέσεις με τις εκάστοτε τοπικές κοινωνίες και τον βαθμό εμπλοκής και προσαρμογής τους σε αυτές. Η απουσία μιας κεντρικής μέριμνα και έγνοιας από μέρους της επίσημης πολιτείας συνηγορείται και από το γεγονός ότι η κάθε αίτηση για υπηκοότητα κρινόταν τελικά από το βαθμό αφομοίωσης του αιτούντα και υπεύθυνη για την έκβαση της αίτησης ήταν η εκάστοτε τοπική αστυνομική αρχή³² (Τροθμπέτα43). Έτσι ενώ στην Μαυροθάλασσα Σερρών δόθηκαν στους εκεί Ρομά ταυτότητες ήδη από το 1918, στους Σοφάδες Καρδίτσας όπου η κοινότητα τους ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη αλλά πιο διακριτή σε σχέση με τον ελληνικό πληθυσμό, η πολιτογράφηση τους στα δημοτολόγια έγινε το 1979³³.

Το 1955, σε μια προσπάθεια που δεν αφορούσε όμως τους Μουσουλμάνους Ρομά της Θράκης, το ελληνικό κράτος εκδίδει το Ν.Δ. 3370/55, σύμφωνα με το οποίο έγινε δυνατή η απόκτηση ιθαγένειας για τους Τσιγγάνους. Το 1968 η συγκεκριμένη ρύθμιση απέκτησε και αναδρομική ισχύ, ενώ όλοι οι Τσιγγάνοι μόνιμοι κάτοικοι απέκτησαν δικαίωμα πρόσβασης στην ελληνική υπηκοότητα και εγγραφής στα δημοτολόγια, με τις διατάξεις 69468/78 και 16701/79.

Η ανάγκη για πολιτογράφηση του τσιγγάνικου πληθυσμού προκλήθηκε από την διαπίστωση εκ μέρους των Ελληνικών Αρχών, ότι ένα μεγάλο πληθυσμιακό κομμάτι ατόμων κατοικούντων εντός της ελληνικής επικράτειας βρίσκεται εκτός εποπτείας των επίσημων αρχών. Από αυτούς μόνο 4.500 με 5.000 χιλιάδες ήταν

---

³⁰ Ράντης Μανώλης, «Οι μορφές Οργανωσης των Ελλήνων Τσιγγάνων», στο Τροθμπέτα Σεβαστή (επιμ.), *Οι Ρομά στο Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος. Συμβίψεις, Αναιρέσεις, Απουσίες*. Κριτική, Αθήνα 2008, σελ. 189-199

³¹ Ντούσας Δημήτρης, *ο.π.* σελ. 55

³² Τροθμπέτα Σεβαστή (επιμ.), *Οι Ρομά στο Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος. Συμβίψεις, Αναιρέσεις, Απουσίες*. Κριτική, Αθήνα 2008, σελ. 43

³³ Ντούσας Δημήτρης, *ο.π.* σελ. 58

εφοδιασμένοι με άδειες παραμονής. Το 1977 πραγματοποιείται σύσκεψη από τους εμπλεκόμενους φορείς για το θέμα της στρατολόγησης των Ρομά, η οποία συμπεραίνει ότι κρίνεται «...απαραίτητη η άμεση απογραφή των Ρομά και η εγγραφή τους στα κατά τόπους δημοτολόγια...»³⁴(τροθμπετα44), για να οδηγηθούμε στις προαναφερόμενες διατάξεις του 1978 και 1979. Η πολιτογράφηση των Τσιγγάνων τους έκανε πλέον ορατούς στους θεσμικούς φορείς ως πληθυσμιακό και εθνοτικό σύνολο και ανέδειξε το εύρος του αποκλεισμού τους κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.

Οι εξελίξεις αυτές δεν είναι άσχετες από το γεγονός της δημιουργίας του πρώτου οργάνου εκπροσώπησης των Ρομά, τον Πανελλήνιο Μορφωτικό Σύλλογο Αθίγγανων, ο οποίος ιδρύθηκε το 1939 στα Πετράλωνα Αττικής, με αφορμή τον αποκλεισμό των Ρομά προσφύγων της Μικράς Ασίας από τα «προγράμματα αποκατάστασης» που υλοποίησε το Ελληνικό κράτος με σκοπό την ανακούφιση των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής³⁵. Ο Πανελλήνιος Μορφωτικός Σύλλογος Αθίγγανων λειτούργησε για πάνω από 20 χρόνια και απετέλεσε τον μοναδικό αυτοφυή εκπρόσωπο των τσιγγάνικων κοινοτήτων στη Ελλάδα ως τη δεκαετία του 1970 και την αποκατάσταση της Δημοκρατίας. Μέσα στο κλίμα πολιτικοποίησης της μεταπολίτευσης ιδρύονται μεταξύ 1974 και 1983 ιδρύονται 20 σύλλογοι με αναφορά την τσιγγάνικη ταυτότητα³⁶.

1.2 Η στερεοτυπική πρόσληψη και αναπαράσταση. Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις στον ελλαδικό χώρο.

Ένα από τα ερωτήματα τα οποία προκύπτουν κατά την ενασχόληση με το ζήτημα των Ρομά, είναι το γιατί η πρόσληψη τους από ετερογενείς πληθυσμούς ενεργοποιεί μια σειρά από αρνητικές, και όχι μόνο, συνδηλώσεις. Η εμπέδωση μιας σειράς όρων για την περιγραφή των Ρομά πληθυσμών όπως *γύφτος*, *κατσίβελλος* κλπ. έχει αποκτήσει συν τω χρόνω έναν φορτίο συμπαραδηλώσεων καθοριστικών για την εικόνα και την αναπαράσταση των Ρομά στο κοινωνικό φαντασιακό των μη Τσιγγάνων. Έτσι παρά την τεράστια διασπορά και γεωγραφική πολυδιάσπαση, η πρόσληψη των Ρομά έχει χαρακτήρα οικουμενικό. Και όχι μόνο: η πρόσληψη αυτή τείνει να βιολογικοποιείται,

³⁴ Τρουμπέτα Σεβαστή, *ο.π.* σελ 44

³⁵ Ράντης Μανώλης, *ο.π.* σελ. 191

³⁶ Ράντης Μανώλης, *ο.π.* σελ. 193

να αποδίδεται στην φύση των τσιγγάνων και όχι στο πλέγμα των ιστορικών συγκυριών που διαμόρφωσαν τον τσιγγάνικο τρόπο ζωής. Αποκτά ουσιοκρατικά χαρακτηριστικά.

Στον ευρωπαϊκό χώρο, από τον 18ο αιώνα ξεκινούν οι πρώτες προσπάθειες μιας συγκροτημένης προσέγγισης του ζητήματος των Ρομά, που κορυφώνονται στην ίδρυση της Εταιρείας Τσιγγανολογίας το 1888 όπου συγκέντρωσε κυρίως ερασιτέχνες ερευνητές από την Ευρώπη και την Αμερική³⁷. Η ενασχόληση με τους Ρομά αρχίζει και αποκτά έδαφος μέσα στο ιστορικό πλαίσιο της ανάδυσης του διαφωτισμού και του εθνοκεντρισμού. Η εθνοκεντρική πρόσληψη της ιστορίας οδηγεί στην όξυνση της τσιγγάνικης ιδιαιτερότητας η οποία προσεγγίζεται είτε με όρους εξωτισμού και ρομαντισμού είτε με όρους φυλετικής κατωτερότητας. Έτσι τη μια στιγμή εμφανίζονται ως το «ευγενές αγρίμι»³⁸ του ευρωπαϊκού πολιτισμού και την άλλη ως ανίκανοι να αφομοιώσουν τις κατακτήσεις του δυτικού πολιτισμού εξαιτίας της φύσης τους³⁹. Η αναπαράσταση τους λοιπόν διαμεσολαμβάνεται μέσα από το φίλτρο των πολιτικών και ιδεολογικών εκζητήσεων της εκάστοτε κοινωνικής και ιστορικής περιόδου.

Στην Ελλάδα το ζήτημα της καταγωγής και της παρουσίας των Ρομά αρχίζει να ανακινείται κατά τα μέσα του 19ου αιώνα ως αντανάκλαση των ευρωπαϊκών αναζητήσεων. Ο Κωνσταντινουπολίτης γιατρός Αλέξανδρος Πασπάτης (1814-1891) είναι ο πρώτος που προσπαθεί να καταπιαστεί διεξοδικά με το ζήτημα, δημοσιεύοντας το 1857 στο περιοδικό Πανδώρα την μελέτη με τίτλο «Περί των Ατσιγγανων και της γλώσσης αυτών»⁴⁰. Ο Πασπάτης προσεγγίζει το ζήτημα της καταγωγής των Ρομά με βασικό εργαλείο την Ρομανί γλώσσα, διατυπώνοντας την υπόθεση περί Ινδικής καταγωγής τους. Ο ίδιος ο Πασπάτης βρισκόταν σε συνεχή διάλογο με Ευρωπαίους ερευνητές της εποχής του, συμμετέχοντας ενεργά στις συζητήσεις που είχαν ξεκινήσει για το ζήτημα στον ευρωπαϊκό χώρο.

Μια άλλη προσέγγιση για τους Ρομά, κεντρική στην ελληνική ιστοριογραφία του θέματος, είναι αυτή του Κώστα Φαλτάιτς (1891-1944) από την Σκύρο. Στο έργο του Φαλτάιτς οι Τσιγγάνοι εντάσσονται μέσα στο ελληνικό εθνικό αφήγημα μέσω αφενός της αρχαιότητας, αφετέρου μέσω του λαϊκού πολιτισμού. Για τον συγγραφέα

³⁷ Τρουμπέτα Σεβαστή. ο.π. σελ.28

³⁸ Τρουμπέτα Σεβαστή. ο.π. σελ. 2

³⁹ Μπίρης Η. Κωνσταντίνος, ο.π. σελ.8-9

⁴⁰ Κουτζακιώτης Γιώργος, «Η εμφάνιση του ζητήματος των Ρομά», στο Τρουμπέτα Σεβαστή (επιμ.), ο.π. σελ. 84

οι Ρομά είναι «προέλληνες»⁴¹, και η κεντρική τους θέση στις εκφάνσεις του λαϊκού πολιτισμού του ελλαδικού χώρου αποτελεί αδιάψευστο στοιχείο της από αρχαιοτάτων χρόνων παρουσία τους στην βαλκανική χερσόνησο. Παρά τις ανακρίβειες, τον ρομαντισμό και την καταφανώς πολιτική χρησιμότητα των κειμένων του, η ιδέα της αφομοίωσης των Τσιγγάνων ως μέρος του εθνικού αφηγήματος αποτέλεσε μια σχετικά πρωτότυπη σύλληψη για την εποχή της.

Ο αρχιτέκτονας-πολεοδόμος και ερασιτέχνης ερευνητής των Ρομά Κώστας Μπίρης (1899-1980) είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στις συζητήσεις για τους Τσιγγάνους μεταξύ 1940 και 1960. Η μελέτη του με τίτλο «Οι γύφτοι. Μελέτη λαογραφική και εθνολογική» το 1942, εισάγει για πρώτη φορά την διάκριση ανάμεσα σε «Γύφτους» και «Ατσιγγάνους» στις συζητήσεις για το ζήτημα. Κατά τον Μπίρη οι πρώτοι συνιστούν εξαθλιωμένα στρώματα που ζουν στο περιθώριο του αστικού ιστού προερχόμενα από την Αίγυπτο, ενώ οι δεύτεροι έλκουν την καταγωγή τους από την Ινδία. Οι απόψεις του Μπίρη απηχούν συνολικά τα αρνητικότερα στερεότυπα για τους υπό εξέταση πληθυσμούς, σχολιάζοντας πως «...ο πνευματικός τους κόσμος είναι σχεδόν ανύπαρκτος...»⁴².

Ο φιλόλογος και μέλος της Εταιρείας Θρακικών Μελετών Βασίλης Σιναπίδης, εξετάζει το ζήτημα των Ρομά βάσει του θρησκευτικού διαχωρισμού τους. Στις μελέτες του «Φυλετική καταγωγή, ήθη και έθιμα των Κατσιβέλλων Διδυμοτείχου Θράκης» το 1953 και «Προσφορά στην έρευνα για την φυλετική προέλευση των Κατσιβέλλων Διδυμοτείχου Θράκης»⁴³ το 1955, ο Σιναπίδης αντιπαραβάλλει τους χριστιανούς Ρομά της Θράκης (Ρωμιοκατσιβέλους) στους μουσουλμάνους (Τουρκοκατσιβέλοι). Οι πρώτοι είναι οι «γνήσιοι», «...ευκατάστατοι και πολιτισμένοι και ντύνονται καθαρά και με γούστο...»⁴⁴, ενώ οι δεύτεροι είναι εκφυλισμένοι από τις διαρκείς επιμειξίες όπου η αφομοίωση τους από τον χριστιανικό πληθυσμό θα έχει αρνητικό πρόσημο. «...Τίποτα δεν έχουμε να ωφεληθούμε από μια τέτοια αφομοίωση, αλλά μάλλον βλάβη θα υποστούμε, γιατί δεν είναι και τόσο βιολογικά ισχυρός λαός...»⁴⁵

⁴¹ Τρουμπετα Σεβαστή, ο.π. σελ. 95

⁴² Μπίρης Κωνσταντίνος, ο.π. σελ.8-9

⁴³ Σιναπίδης Βασίλης, «Φυλετική καταγωγή, ήθη και έθιμα των Κατσιβέλλων Διδυμοτείχου Θράκης» στο *Εταιρεία Θρακικών Μελετών*, τευχ. 24, Εν Αθήναις 1953, σελ. 289-298 και Σιναπίδης Βασίλης, «Προσφορά στην έρευνα για την φυλετική προέλευση των Κατσιβέλλων Διδυμοτείχου Θράκης» στο *Αρχαίον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, Τόμος 20, 1955, σελ. 301-317

⁴⁴ Σιναπίδης Βασίλης, «Προσφορά στην έρευνα...», ο.π. σελ.303

⁴⁵ Σιναπίδης Βασίλης, ο.π. σελ.311

γράφει ο ίδιος. Έχουμε εδώ έναν ουσιοκρατικό λόγο ο οποίος συναρμόζεται με τις πολιτικές επιδιώξεις του ελληνικού κράτους στην Θράκη⁴⁶.

Μια άλλη περίπτωση προσέγγισης του ζητήματος των Ρομά είναι αυτή του Τάκη Γιαννακόπουλου στο βιβλίο του «*Οι Γύφτοι και το δημοτικό μας τραγούδι*»⁴⁷ το 1981. Εδώ ο συγγραφέας διαχωρίζει ιστορικά και κοινωνικά (όχι όμως και φυλετικά) τους *Γύφτους* από τους *Τσιγγάνους*⁴⁸. Οι πρώτοι χαρακτηρίζονται από την μόνιμη διαβίωση τους στο περιθώριο πόλεων και χωριών του ελλαδικού χώρου, ενώ οι δεύτεροι κινούνται κατά βάση σε «*μπουλούκια*», ομοιάζοντας με «*κοπάδι σφήκες*» των οποίων η «*σκληράδα...μοιάζει αγριμιού*»⁴⁹. Οι *Γύφτοι*, σύμφωνα πάντα με τον συγγραφέα, ήταν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα μεταλλουργοί και «*μουζικάντηδες*»⁵⁰. Ειδικότερα όσον αφορά στους «*Γύφτους μουζικάντηδες*», ο συγγραφέας τους ταυτίζει με την φυλή των «*Λαουτάρηδων*», τα μέλη της οποίας είναι «*...πιο τεμπέληδες, λιγότερο κλέφτες, διόλου σκληροί, άλλα άφταστοι στην μουσική...*»⁵¹.

Χωρίς να θέλουμε να μακρηγορήσουμε περαιτέρω (μια ανάλυση της ιστοριογραφίας σε σχέση με το θέμα απαιτεί μια ξεχωριστή μελέτη), βλέπουμε ότι η τσιγγάνικη ετερότητα αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο μέσα στο οποίο συναρθρώνονται αντιφατικές μεταξύ τους απόψεις. Η ενδεικτική αυτή παρουσίαση κάποιων ιστορικών προσεγγίσεων έχει σκοπό να αναδείξει το πως ανά ιστορική περίσταση αντιμετωπίζεται το ζήτημα των Ρομά. Βλέπουμε ότι οι εκάστοτε πολιτικές επιδιώξεις και η περιρρέουσα ιδεολογική ατμόσφαιρα φορτίζουν διαφορετικά κάθε στιγμή την ενασχόληση με αυτό. Η απουσία ιστορικού υλικού για την παρουσία των Ρομά στον ελλαδικό χώρο αντισταθμίζεται από υποθέσεις που εντάσσονται σε ευρύτερους ιδεολογικούς σκοπούς.

1.3 Ζητήματα αυτοπροσδιορισμού

Από τα πιο περίπλοκα ζητήματα που προκύπτουν κατά την ενασχόληση με τους Ρομά είναι αυτό της έλλειψης μιας κοινής για αυτούς ονομασίας, που να προσδιορίζει με μια σχετική ακρίβεια την ετερότητα τους σε σχέση με τους πληθυσμούς με τους

⁴⁶ Τσιμπιρίδου Φωτεινή, «Πως μπορεί κανείς να είναι Πομάκος στην Ελλάδα σήμερα;», στο Ευθύμης Παπαταξιάρχης (επιμ), *ο.π.* σελ. 216

⁴⁷ Γιαννακόπουλος Τάκης, *Οι Γύφτοι και το Δημοτικό μας Τραγούδι*, Θουκυδίδης, Αθήνα 1981

⁴⁸ Γιαννακόπουλος Τάκης, *ο.π.*, σελ. 17

⁴⁹ Γιαννακόπουλος Τάκης, *ο.π.*, σελ. 17

⁵⁰ Γιαννακόπουλος Τάκης, *ο.π.*, σελ. 51

⁵¹ Γιαννακόπουλος Τάκης, *ο.π.*, σελ. 21

οποίους οι Ρομά έρχονται σε επαφή. Το ζήτημα ενός κοινά αποδεκτού ονόματος αυτοπροσδιορισμού για τους Ρομά προκύπτει τον 20^ο αιώνα απηχώντας τις ανάγκες εθνολογικών αποσαφηνίσεων στο πλαίσιο του Δυτικού κόσμου. Μέχρι τότε η τεράστια διασπορά τους, η νομαδικότητα του τρόπου ζωής, η χρόνια περιθωριοποίηση, η προφορικότητα του πολιτισμού τους, δημιουργούν ετερόκλητες συνθήκες ως προς την αυτοπρόσληψη τους.

Η ίδια η λέξη Ρομ (πληθ. Ρομά) προσδιορίζεται με διαφορετικές σημασίες ανά περίπτωση. Οι κύριες έννοιες που περιγράφει η λέξη είναι *άντρας* και *άνθρωπος*⁵² ενώ οι παραλλαγές της ανατολικά της Τουρκίας όπως «*Ντομ*» στην Συρία και στο Ιράν και «*Λομ*» στην Αρμενία χαρακτηρίζουν συνοπτικά μια «κάστα μελαμψών πλανόδιων μουσικών»⁵³. Η αποδοχή της δεν είναι απόλυτη στο σύνολο της Ρομ κοινότητας παρά το γεγονός ότι στο πρώτο παγκόσμιο συνέδριο των τσιγγάνων στο Λονδίνο το 1971 επικυρώθηκε ο προσδιορισμός «*Ρομ*»⁵⁴. Σε μια αντίστροφη κίνηση, ενδεικτική του πόσο οι *άλλοι* συνιστούσαν κριτήριο του αυτοπροσδιορισμού τους, η λέξη που περιγράφει στην Ρομανί τους μη τσιγγάνους είναι η λέξη «*Γκατζό*» (πληθ. Γκατζέ) η οποία τυγχάνει καθολικής αποδοχής στις τάξεις των τσιγγάνων. Η λέξη έχει τη σημασία του *αλλόφυλου*, του *ξένου*, αλλά και του *εδραίου*, του *εγκατεστημένου*, εκφράζοντας την αντίθεση μεταξύ νομαδικότητας και εγκατάστασης⁵⁵. Έτσι μέσα στο τσιγγάνικο φαντασιακό οι εγκατεστημένοι πληθυσμοί συγκροτούν ένα ομοιογενές σύνολο, αδιαφοροποίητο, αναδεικνύοντας τον βαθμό εγκατάστασης σε ύψιστο κριτήριο πρόσληψης του *άλλου*, περισσότερο από τη γλώσσα, το χρώμα, το θρήσκευμα κτλπ.

Σχετικά με το θέμα απουσίας μιας κοινής αυτοπροσδιοριστικής έννοιας, γράφουν σχετικά η Μιράντα Τερζοπούλου και ο Γιάννης Γεωργίου:

*...Η έλλειψη συνολικού αυτοπροσδιοριστικού όρου αντανακλά ακριβώς ένα ουσιώδες χαρακτηριστικό της παγκόσμιας τσιγγάνικης κοινωνίας: το διαχωρισμό σε επί μέρους ομάδες και υποομάδες με αντίστοιχες ονομασίες, με λιγότερο ή περισσότερο σαφή όρια και πολύπλοκα κριτήρια διάκρισης, που πιθανά απηχούν πανάρχαια μοντέλα οργάνωσης, αλλά που συχνά είναι ακόμη τόσο αυστηρά, ώστε οι ομάδες να λειτουργούν στεγανά με όρους συντεχνίας και να μην αναμειγνύονται μεταξύ τους...*⁵⁶

⁵² Ντούσας Δημήτρης, ο.π. σελ. 36

⁵³ Τερζοπούλου Μιράντα-Γεωργίου Γιάννης, ο.π. σελ.4

⁵⁴ Τρουμπέτα Σεβαστή, ο.π. σελ. 34

⁵⁵ Τερζοπούλου Μιράντα-Γεωργίου Γιάννης, ο.π. σελ. 16

⁵⁶ Τερζοπούλου Μιράντα-Γεωργίου Γιάννης, ο.π. σελ. 12

Η τεράστια γεωγραφική διαίρεση των Ρομ κοινοτήτων δημιουργεί το έδαφος πάνω στο οποίο αναπτύσσεται μια πλειάδα από κατηγοριοποιήσεις και αυτοπροσδιορισμούς η οποία αντανακλά κάθε στιγμή ένα σύνολο ετερόκλητων εμπειριών μέσα στις οποίες περιλαμβάνονται και επισημαίνονται αιώνες διαδοχικών εγκαταστάσεων, τόποι και κοινωνίες με τις οποίες ήρθαν σε επαφή, στοιχεία θρησκευτών και γλωσσών που υιοθετήθηκαν, διαφορετικοί βαθμοί εγκατάστασης, διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες και τρόποι επιβίωσης.

Τα ζητήματα αυτά καθρεφτίζονται με ανάγλυφο τρόπο στους Τσιγγάνους εντός της ελληνικής επικράτειας. Παρά το γεγονός ότι στην συντριπτική πλειοψηφία των εν Ελλάδι τσιγγάνων ο προσδιορισμός «Ρομ» είναι αποδεκτός, οι χρονολογικές αποστάσεις στην άφιξή τους, οι ετερόκλητες γεωγραφικές διαδρομές που ακολούθησαν για να εισέλθουν στον ελλαδικό χώρο διαμόρφωσαν ένα ανομοιογενές τοπίο ως προς την αυτοπρόσληψη τους. Σχηματοποιείται έτσι ένα παλίμψηστο το οποίο ενώ προς τα έξω δίνει μια εικόνα συνοχής, στην πραγματικότητα συγκροτείται από αμφίσημα και αντιφατικά μεταξύ τους κομμάτια.

Περίληπτικά θα αναφέρουμε ένα σώμα κατηγοριοποιήσεων που χρησιμοποιούν οι ίδιοι οι τσιγγάνοι για λόγους αυτοπροσδιορισμού, για να κατανοήσουμε καλύτερα το βαθμό πολυπλοκότητας του:

1. Προσδιορισμός βάσει γενεαλογικής καταγωγής. Σε αυτή την περίπτωση οι επιμέρους ομάδες ορίζονται σέ σχέση με τον γενάρχη κάποιας φάρας (ρομ. Περό). Πχ. Χαλίλ (Χαλιλαίοι), Νταλιπέ (Νταλιπαίοι), Αμέτ (Αμέτηδες), Τζιχάν (Τζιχαναίοι) κτλπ

2. Προσδιορισμός βάσει γεωγραφικής περιοχής. Κριτήριο εδώ είναι είτε η περιοχή προέλευσης των ομάδων όπως Σταμπουλία (από την περιοχή της Κωνσταντινούπολης), οι Γιουνανλια (από τα παράλια της Μικράς Ασίας), Ντεριαβενγκέρε (από τις παραθαλάσσιες περιοχές Μακεδονίας και Θράκης), οι Τουρκόγυφτοι, οι Ρουμανόγυφτοι κτλπ.

3. Προσδιορισμός βάσει θρησκευματος. Όπως χριστιανόγυφτοι ή ρωμηόγυφτοι, χοραχανέ (εξισλαμισμένοι) κτλπ.

4. Προσδιορισμός βάσει γλωσσικής διαλέκτου. Ανά περιοχή οι φάρες έχουν δικό τους γλωσσικό ιδίωμα. Ωστόσο μπορεί να γίνει μια βασική διάκριση ανάμεσα σε: Την «Βλάχουρα Ρομά» που ομιλείται κυρίως από Ευρωπαίους και Βαλκάνιους Ρομά, χριστιανούς ως επί το πλείστον, και χρησιμοποιεί τον κύριο κορμό της γνήσιας

Ρομανί. Στην Ελλάδα απαντάται στους τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας Αττικής, στις Σέρρες, στην κάτω Αχαΐα, στον Δενδροπόταμο Θεσσαλονίκης κτλπ.

Την «Να-Βλάχουρα Ρομά» που χρησιμοποιείται κυρίως από μουσουλμάνους Τσιγγάνους (Χοραχανέ) και Αρναούτια Ρομά (Αρβανιτόγυφτους), όπως στην περιοχή ενδιαφέροντος μας, τον Παρακάλαμο Ιωαννίνων.

5. Προσδιορισμός βάσει τον βαθμό εγκατάστασης. Σε αυτήν την περίπτωση οι ομάδες διακρίνονται σε:

Πλήρως εγκατεστημένους (Ερλία) , οι οποίοι έπειτα από μια μακροχρόνια διαδικασία προσαρμογής και κοινωνικής ενσωμάτωσης έχουν εγκατασταθεί πλήρως σε ένα τόπο, όπως οι τσιγγάνοι μουσικοί του Παρακάλαμου Ιωαννίνων. Εδώ ανήκουν, στην περίπτωση της Ελλάδας, οι Μπαλαμανέ Ρομά (χριστιανόγυφτοι ή ρωμιόγυφτοι), οι Χοραχανέ Ερλία (Τουρκόγυφτοι) και η Ντασικανέ Ερλία (τσιγγάνοι που ομιλούν την βλάχικη διάλεκτο).

Ημιεγκατεστημένους, οι οποίοι διαθέτουν παραπήγματα ή σπίτια, αλλά τα περισσότερα μέλη των οικογενειών τους είναι μετακινούμενοι τον περισσότερο χρόνο του έτους.

Νομάδες ή σκηνίτες ή τσαντιρόγυφτοι, οι οποίοι βρίσκονται σε μόνιμη κατάσταση μετακίνησης και περιπλάνησης λόγω επαγγελματικών και βιοποριστικών αναγκών, και συνιστούν το πλέον φτωχό κομμάτι της Ρομά κοινότητας.

6. Προσδιορισμός βάσει της επαγγελματικής απασχόλησης. Όπως οι Τσαμπάσηδες και τα Μπατζόρια (πλανόδιοι έμποροι ζώων), οι Καζαντζήδες (που επισκεύαζαν καζάνια), οι Χαλκιάδες (επισκευαστές χάλκινων και μεταλλικών αντικειμένων), οι Τσιλιγκίρηδες (κλειδαράδες), τα Μετσκάρια (αρκουδόγυφτοι), οι Λαουτάρηδες (μουσικοί) κτλπ.⁵⁷

Όλοι οι παραπάνω προσδιορισμοί είναι προφανές ότι λειτουργούν σε πολλαπλό επίπεδο εννοιολογικών επικαλύψεων και συμφύσεων και σχηματίζουν ένα θολό τοπίο για τον εξωτερικό παρατηρητή. Η σύγχυση που δημιουργείται εδράζεται στο γεγονός ότι οι κατά τόπους κοινότητες των Ρομά συγκροτούν ένα ιδιαίτερο σύστημα σημασιών σε σχέση με τις τοπικές κοινωνίες που έρχονται σε επαφή και το οποίο υπηρετεί τις ανά περίπτωση ανάγκες τους χωρίς όμως να υπονομεύεται η λειτουργικότητα στην εσωτερική διαπλοκή μεταξύ των διαφορετικών ομάδων Ρομά. Η λειτουργικότητα αυτή και η φαινομενικά ενιαία τσιγγάνικη φυσιογνωμία

---

⁵⁷ Οι προσδιορισμοί και τα στοιχεία αυτών παρατίθενται στα Τερζοπούλου Μιράντα-Γεωργίου Γιάννης, *ο.π.* σελ. 13-15, και Ντούσας Δημήτρης, *ο.π.* σελ. 79-84

εξασφαλίζεται από την διαχρονική διατήρηση κάποιων δομικών και ουσιαστών χαρακτηριστικών στον βίο τους όπως η ενδογαμία, η χρήση της Ρομανί διαλέκτου, και κυρίως η συνείδηση της ετερότητας τους ως προς τους αλλόφυλους.

Στο επίπεδο της αυτοπρόσληψης, η τσιγγάνικη ταυτότητα σχηματοποιείται από τη διαμεσολάβηση της πρόσληψης των άλλων για αυτούς. Έτσι ο όρος «Γκατζέ» που προαναφέραμε, και περιγράφει τον μη τσιγγάνο, λειτουργεί ως δηλωτικός και ενοποιητικός, όχι μόνο προς τους αλλόφυλους, αλλά κυρίαρχα ως βασικός προσδιοριστικός παράγοντας της τσιγγάνικης ταυτότητας. Η έλλειψη γραπτού πολιτισμού και η απουσία μιας ρητής αναφοράς σε έναν τόπο καταγωγής, κοινούς προγόνους, διαχρονικής ιστορικής και συλλογικής μνήμης, κοινών αγώνων, διαμόρφωσε μια ταυτότητα που το βασικό της χαρακτηριστικό είναι ο ετεροπροσδιορισμός.

1.4 Στοιχεία για την κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης των Τσιγγάνων

Οικογένεια.

Κεντρικός παράγοντας της οργάνωσης της κοινωνικής ζωής των Τσιγγάνων είναι η θεμελίωση της πάνω στις συγγενειακές δομές. Οι συγγενικοί δεσμοί συγκροτούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο ανελίσσεται τόσο η επαγγελματική δραστηριότητα όσο και ο τσιγγάνικος αξιακός κώδικας. Συνιστά δηλαδή ταυτόχρονα μια οικονομική και μια ιδεολογική δομή⁵⁸. Βάσει αυτής της δομής καθορίζεται όλο το πλέγμα των κοινωνικών τους σχέσεων, και λαμβάνονται οι αποφάσεις σχετικά με οικονομικές δραστηριότητας, εθμικές τελετουργίες, επιλογή τόπων εγκατάστασης, συμμαχίες, γαμήλιες επιλογές κτλπ.

Έτσι η τσιγγάνικη κοινωνική οργάνωση έχει ως συγκροτητική αρχή την *φάρα*⁵⁹, η οποία συνιστά μια οργανωμένη πατρογραμμικά συγγενειακή ομάδα όπου η καταγωγή από την πλευρά του πατέρα καθορίζει την ένταξη ή μη ενός ατόμου σε αυτήν. Οι *φάρες* αποτελούνται από πολλές υποομάδες ή γενιές που με την σειρά τους περιπλέκονται με άλλες διευρυμένες ή πυρηνικές οικογένειες.

Απότοκο της πατρογραμμικής οργάνωσης της τσιγγάνικης οικογένειας είναι μια σειρά πρακτικών οι οποίες βοηθούν στην εμπέδωση της αρρενογονικής ιδεολογίας. Ανάμεσα σε αυτές είναι ο έλεγχος αγνότητας, ανδροπατροτοπικός

⁵⁸ Βαξεβάνογλου Αλίκη, *Ελληνες Τσιγγάνοι. Περιθωριακοί και Οικογενειάρχες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σελ. 133

⁵⁹ Ντούσας Δημήτρης, *ο.π.* σελ.82

χαρακτήρας του γάμου, οι διακρίσεις σε βάρος θηλυκών παιδιών κλπ.⁶⁰ Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ανάγκη για τη διατήρηση της κυριαρχίας του ανδροπατροτοπικού χαρακτήρα του γάμου είναι διττή: από τη μία οδηγεί στην δημιουργία οικιστικών θυλάκων με βάση την πατρογραμμική καταγωγή διευκολύνοντας τις προϋποθέσεις συνεργασιών και συμμαχιών εντός της κοινότητας, ενώ από την άλλη εξασφαλίζει την αναπαραγωγή και την συνοχή της πολιτισμικής τους συνέχεια.

Ένα άλλο κρίσιμο στοιχείο κατανόησης της κοινωνικής οργάνωσης των Ρομά είναι η πλήρης απουσία ηλικιακών διακρίσεων σε αντιδιαστολή με τις παραπάνω αναφερόμενες φυλετικές διακρίσεις. Η κοινωνικοποίηση των παιδιών είναι πρόωπη, ελεύθερη αυστηρών καταναγκασμών και η συμμετοχή τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή ανεμπόδιστη, γεγονός που λειτουργεί εκπαιδευτικά ως προς την εγγραφή τους μέσα στον επικοινωνιακό και κοινωνικό κώδικα των τσιγγάνων⁶¹.

Η αναπαραγωγή και η διεύρυνση από μέρους των Ρομά των παραπάνω κοινωνικών πρακτικών αντανακλά με σαφήνεια συνέπειες της περιθωριοποίησης τους. Η σφιχτή, κατά φάρα, οργάνωση τους επί της ουσίας υποκαθιστά ένα σύνολο θεσμών από τους οποίους οι Ρομά βρίσκονταν αποκλεισμένοι. Οι συγγενειακές δομές εμφανίζονται λοιπόν ως οιωνοί θεσμός ο οποίος διεκπεραιώνει μια σειρά ζωτικών λειτουργιών για την εύρυθμη λειτουργία της κοινότητας όπως η απόδοση δικαιοσύνης, η εύρεση εργασίας, η ασφάλεια, η διαπαιδαγώγηση των παιδιών, η αλληλεγγύη στους ανήμπορους και στους ηλικιωμένους⁶². Έτσι η διαχρονικότητα αυτών των δομών αντιστοιχείται από την διαχρονικότητα της κοινωνικής περιθωριακότητας των Ρομά.

Νομαδισμός

Ο νομαδισμός των Τσιγγάνων συνιστά θεμέλιο λίθο της τσιγγάνικης ζωής και αποτελεί έναν από τους πυλώνες της ομοιογενούς πρόσληψης τους από τους μη τσιγγάνους, έχοντας ηγεμονικό ρόλο στις φαντασιακές αναπαραστάσεις σχετικά με τους Ρομά⁶³. Οι διαρκείς μετακινήσεις σχετίζονται με την προσπάθεια επέκτασης των επαγγελματικών δραστηριοτήτων τους, αυξάνοντας την κατά τόπους πελατεία αλλά και διευρύνοντας τον ορίζοντα των ενασχολήσεων τους. Ο νομαδισμός είναι κατά βάση μια οικονομικής φύσης διαδικασία.

⁶⁰ Τερζοπούλου Μιράντα-Γεωργίου Γιάννης, ο.π. σελ.17

⁶¹ Τερζοπούλου Μιράντα-Γεωργίου Γιάννης, ο.π. σελ.18

⁶² Βαξεβάνογλου Αλίκη, ο.π. σελ.138

⁶³ Τερζοπούλου Μιράντα-Γεωργίου Γιάννης, ο.π. σελ.20

Ο τσιγγανικός νομαδισμός παρά το γεγονός ότι συνδέεται με μια σειρά εξωπαραγωγικών δραστηριοτήτων όπως η επαιτεία και το διάβασμα της μοίρας, κατά βάση συνέβαλλε στην δημιουργία διακριτών επαγγελματικών δραστηριοτήτων, πάντα σε οικογενειακή βάση. Η εμμονή με την οποία συναντούμε την άσκηση συγκεκριμένων επαγγελμάτων στις οικογένειες τσιγγάνων στον ελλαδικό χώρο είναι εξηγήσιμη από το γεγονός ότι οι δραστηριότητες τους είχαν υποστηρικτικό ρόλο ως προς τις ανάγκες των εκάστοτε ντόπιων με αποτέλεσμα να μετακινούνται για να καλύψουν τις ανάγκες ενός άλλου χωριού ή πόλης στην προσπάθεια τους να συντηρηθούν.

Μια άλλη σημαντική πτυχή του νομαδισμού τους, είναι η επίδραση αυτού στην συνολική διαμόρφωση της τσιγγάνικης κουλτούρας και του αξιακού τους κώδικα. Οι διαρκείς μετακινήσεις και οι ατελείωτες επαφές με αλλογενείς, λειτούργησαν ισχυροποιητικά ως προς εδραίωση μιας δικιάς τους ταυτότητας. Επίσης μια σειρά από συνθήκες που δημιουργεί η συνεχής μετακίνηση συνετέλεσαν σε μια ιδιότυπη σχέση με το χρόνο και τον τόπο. Μια σειρά από χαρακτηριστικά όπως το ισχυρό αίσθημα αυτοσυντήρησης, η ελάχιστη πρόσδεση σε υλικά πράγματα και αγαθά, η οξύτητα των εμπορικών αντανακλαστικών, προκύπτουν από την πολύχρονη τριβή με τον πλάνητα βίο⁶⁴.

Βιοποριστικές πρακτικές

Μέσα στο πλαίσιο που ορίζεται από την κυριαρχία των οικογενειακών δεσμών, η εργασία και εν γένει οι οικονομικές δραστηριότητες, αποκτούν και αυτές έναν χαρακτήρα αντανάκλασης των συγγενειακών δομών, αντιδιαστελλόμενες με τις μισθωτές σχέσεις εργασίας που επικρατούν στον σημερινό κόσμο⁶⁵. Η οικογένεια αποτελεί μια οικονομική μονάδα και καθορίζει στον μέγιστο βαθμό την κατανομή των εργασιών.

Η οικογενειακή οργάνωση της εργασίας διαμορφώνει επίσης μια σειρά πρακτικών που την εξυπηρετούν όχι μόνο σε σχέση με τον εαυτό της αλλά εξίσου στις σχέσεις μεταξύ των τσιγγάνικών σογιών. Ο απόλυτα ευέλικτος καταμερισμός της εργασίας, η εναλλαγή των προσώπων στους εργασιακούς ρόλους, η εντατικοποίηση ή όχι της δουλειάς, η απόρριψη ενός προσωποπαγικού μοντέλου διεκπεραίωσης της επαγγελματικής δραστηριότητας, η απουσία αίσθησης χρόνου εργασίας, μπορούν να κατανοηθούν μόνο σε σχέση με την παράλληλη παρουσία ενός συμπαγούς δικτύου

⁶⁴ Τερζοπούλου Μιράντα-Γεωργίου Γιάννης, ο.π. σελ.22

⁶⁵ Βαξεβάνογλου Αλίκη, ο.π. σελ. 135-140

αλληλεγγύης ανάμεσα στις τσιγγάνικες οικογένειες⁶⁶. Μέσω αυτού του δικτύου αντισταθμίζεται με λειτουργικό τρόπο η ανεμική τους σχέση με τις κυρίαρχες σχέσεις μισθωτής εργασίας.

Στα πλαίσια του τρόπου ζωή των Ρομά, η εργασία αποτελεί περισσότερο μια εγγύηση της δυνατότητας διαρκών μετακινήσεων παρά ένα κριτήριο προσωπικής αξιολόγησης και αποδοτικότητας. Στην πραγματικότητα η αποδοτικότητα κρίνεται βάσει της κάλυψης των τρέχουσων αναγκών και όχι μακροπρόθεσμων οικονομικών δυνατοτήτων που μπορεί να παρέχει κάποια εργασία. Έτσι, όροι όπως «εργασιακές σχέσεις», «χρόνος κοινωνικής εργασίας», «αγορά εργασίας» δεν γίνονται αντιληπτοί, παρά μόνο στο βαθμό που συμφύονται μέσα στο σύνολο των οικογενειακών δραστηριοτήτων και αποκτούν νόημα μόνο μέσα στην συμπερίληψη τους σε αυτές.

---

⁶⁶ Βαξεβάνογλου Αλίκη, ο.π. σελ. 135-136

Κεφάλαιο 2^ο: Παρακάλαμος Ιωαννίνων. Γενικά στοιχεία.

2.1 Ο χώρος και ο τόπος.

Ο Παρακάλαμος Ιωαννίνων είναι τοποθετημένος σε απόσταση 30 χιλιομέτρων από την Κακαβιά, στα Ελληνοαλβανικά σύνορα, σε υψόμετρο 500 μέτρων, στην καρδιά του Δήμου Πωγωνίου της περιφερειακής ενότητας Ιωαννίνων. Είναι χτισμένος στο κεντρικό τμήμα της κοιλάδας του ποταμού Καλαμά, κατά μήκος του παραπόταμου του Καλαμά, Γόρμου, στις παρυφές του όρους «Κασιδιάρης» (υψ. 1329), το οποίο οι χάρτες πριν την ένταξη των Ιωαννίνων στο Ελληνικό κράτος, αναφέρουν ως «Σιούτιστα»⁶⁷. Η κυρίαρχη αγροτοκτηνοτροφική του δραστηριότητα, του έδωσε το προσωνύμιο «ψωμότοπος»⁶⁸. Κατά την διάρκεια του 20ου αιώνα όπως προκύπτει από τα στοιχεία των απογραφών του Ελληνικού κράτους, ο πληθυσμός του ήταν, μεσοσταθμικά, 1000 άτομα⁶⁹. Εθνοτικά, ο Παρακάλαμος συστάθηκε από Έλληνες, Βλάχους και Ρομά.

Η εγκατάσταση μόνιμου πληθυσμού στην περιοχή του Παρακαλάμου ξεκινάει με το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και την απελευθέρωση των Ιωαννίνων από τον Ελληνικό στρατό το 1912-1913. Μέχρι τότε ο κάμπος στον οποίο δομήθηκε αργότερα ο οικισμός, χρησιμοποιούνταν ως τόπος βοσκής και καταυλισμού των ζώων των κατοίκων των χωριών του ορεινού όγκου του Κασιδιάρη, του Άνω Παρακάλαμου, της Παηδονιάς, της Ρεπετίστας, της Γκρίμπιανης κ.α. Η αναγνώριση της Κοινότητας του Παρακαλάμου επήλθε από το Ελληνικό κράτος το 1919⁷⁰, στο πλαίσιο της ένταξης των νέων εδαφών που προσαρτήθηκαν σε αυτό μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και το πέρας Ά Παγκοσμίου Πολέμου.

Οι Νιτσιάκος, Αράπογλου, Καρανάτσας⁷¹, εντάσσουν τον Παρακάλαμο στο κέντρο της ευρύτερης πολιτιστικής ενότητας που συγκροτούν τα χωριά που είναι χτισμένα στην κοιλάδα του Άνω Καλαμά, η οποία βρίσκεται με τη σειρά της στο ανατολικό τμήμα του σημερινού Δήμου Πωγωνίου. Τα χωριά αυτά είναι τα παρακάτω:

⁶⁷ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Από τα Προϊστορικά χρόνια ως την Απελευθέρωση του 1913*, Τόμος Α', Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 77

⁶⁸ Θεοδοσίου Ασπασία, *ο.π.* σελ 120

⁶⁹ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ. 51-53

⁷⁰ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Η πρόσφατη Ιστορία του χωριού (Από την απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Τόμος Β', Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 57

⁷¹ Νιτσιάκος Βασίλης, *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία, Νομαρχιακή Διοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα 1998*

Αετομηλίτσα, Ανω Ραβένια, Αρετή (πρώην Γκρίμπιανη), Βασιλόπουλο, Βροντισμένη, Γεροπλάτανος (πρώην Αλιζότ Τσιφλίκ), Γρανιτοπούλα, Δεσποτικό (πρώην Κρετσούνιστα), Δολιανά, Εκκλησοχώρι (πρώην Τσαρκοβίτσα Κουρέντων), Ιερομνήμη (ή Γερομνήμη), Καλπάκι, Καταρράκτης (πρώην Γλύζιανη), Κάτω Ραβένια, Κουκλιοί, Μαζαράκι, Μαυροβούνι, Μαυρονόρος, Παρακάλαμος (πρώην Πογδόριανη), Ράικο, Ρεπετίστα, Ριάχωβο, Ριζό, Σιταριά (πρώην Μόσιορη), Σουλόπουλο, Φωτεινό (πρώην Ζέλιστα).

Η αίσθηση και η εικόνα ενός σχετικά ομοιογενούς λαϊκού πολιτισμού στην περιοχή έχει ιστορική αφετηρία. Η πρώην Πογδόριανη ευρισκόμενη γεωγραφικά στο κέντρο της κοιλάδας του Άνω Καλαμά, αποτελούσε και τον διαχρονικό πυρήνα της οικονομικής δραστηριότητας των γύρω μικρότερων χωριών. Έτσι η Πογδόριανη συνιστούσε και ένα πολιτιστικό κέντρο γύρω από το οποίο καλλιεργήθηκαν μια σειρά πολιτιστικές πρακτικές, η συνεκτικότητα των οποίων δίνει τον χαρακτήρα πολιτιστικής ενότητας στην περιοχή.

2.2 Από την Πογδόριανη στον Παρακάλαμο

Όπως μαρτυρά και το όνομα «Πογδόριανη», κατά πάσα πιθανότητα η δημιουργία του οικισμού ήταν προϊόν της Σλάβικης κατάκτησης της Ηπείρου το 929 μ.Χ.⁷². Η παρουσία των Σλάβων στην περιοχή διατηρείται μέχρι τον 11^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία εκδιώκονται από τον στρατό της Βυζαντινή Αυτοκρατορίας. Οι μόνιμες εγκαταστάσεις των Σλάβων αποκαλούνταν «Αρχοντίες» ή «Σκλαβηνίες» και αποτελούσαν στην πραγματικότητα νησίδες ανάμεσα σε οικισμούς ντόπιων πληθυσμών. Παρά όμως την αποχώρηση των Σλαβικών φύλων από την περιοχή, το όνομα «Πογδόριανη» παρέμεινε κυρίαρχο και σε επίσημο και σε ανεπίσημο επίπεδο ως το 1927, χρονιά όπου παίρνεται από το Ελληνικό κράτος η απόφαση εξελληνισμού των τοπωνυμίων σε όλη του την επικράτεια⁷³.

Το 1430 ολοκληρώνεται η κατάκτηση της Ηπείρου από τα Οθωμανικά στρατεύματα. Σύμφωνα με χειρόγραφο βιβλίο Προσκομίδης της Ιεράς Μονής Σωσίνου της περιοχής, η Πογδόριανη αναφέρεται ως «*Χωρίον Πογδόριανη των Βαρδάτων*»⁷⁴ μαζί με των ονόματα των γειτονικών του οικισμών. Όμως σταδιακά συντελείται οικιστική ενοποίηση του χώρου υπό το όνομα της Πογδόριανης.

⁷² Ράπτης Βασίλης (επιμ.), *Πογδόριανη. Καταγραφές Τραγουδιών στον Παρακάλαμο*, (ένθετο δίσκου ακτίνας), Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων-Δήμος Ανω Καλαμά, 2003, σελ. 22

⁷³ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ.98-99

⁷⁴ Ράπτης Βασίλης, *ο.π.* σελ.25

Συνολικά αναφέρονται 8 οικισμοί ανάμεσα στους οποίους το «*Χωρίον Πογδόριανης των Βαρδάτων*» δεν είναι ο πολυπληθέστερος. Γεωγραφικά ο χώρος τον οποίο καταλαμβάνει η Πογδόριανη, είναι η έκταση (ενιαιοποιημένη) που καταλαμβάνουν τα σημερινά χωριά Ανω Παρακάλαμος και Παηδονιά.

Με την εγκαθίδρυση της Οθωμανικής διοίκησης η Πογδόριανη απολαμβάνει για τα επόμενα 250 περίπου χρόνια καθεστώς αυτονομίας προς την Πύλη, καθώς η περιοχή δόθηκε, μαζί με άλλες από την Ήπειρο, ως τιμάριο στην Βαλιδέ Σουλτάνα, μητέρα του Σουλτάνου, αμέσως μετά την κατάκτηση της Ηπείρου από τους Οθωμανούς. Αντιπρόσωπος της μητέρας του Σουλτάνου και υπεύθυνος για τις εισπράξεις ήταν ο λεγόμενος *Βοεβόδας της Πογδόριανης*. Έτσι οι κάτοικοι της περιοχής δεν ήταν υποχρεωμένοι να παραδίδουν ούτε καν την δεκάτη (το 1/10 δηλαδή της παραγωγής, όπως ορίζονταν για άλλα κεφαλοχώρια και ημιαυτόνομα χωριά) στην Πύλη, απολάμβαναν καθεστώς αυτονομίας και αυτοδιοίκησης, εξαιρούνταν από την καταβολή φόρου για εκκλησιαστικά δικαιώματα καθώς επίσης είχαν το προνόμιο απαγόρευσης εισόδου Οθωμανών στα γεωγραφικά όρια της Πογδόριανης⁷⁵.

Η παραπάνω προνομιακή μεταχείριση οδήγησε σε μια περίοδο ακμής της οικονομικής και εμπορικής ζωής στην Πογδόριανη. Η περιοχή απέκτησε φήμη εμπορικού κέντρου, όπου μπορούσε κανείς να αγοράσει ότι ήθελε, με καταστήματα και τακτικές εμποροπανηγύρεις. Φημισμένο εξάλλου ήταν και το παζάρι της Πογδόριανης, που λάμβανε χώρα στην θέση «*Εβραϊκά*»⁷⁶, στο κέντρο του οικισμού. Ενδεικτικό και απότοκο της οικονομικής έκρηξης που συντελέστηκε κατά τους 2 πρώτους αιώνες της Οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή είναι ο αριθμός των εκκλησιών. Το 1611 τα Ιωάννινα έχουν 30 εκκλησίες. Την ίδια εποχή στην Πογδόριανη ο αριθμός των εκκλησιών φτάνει τις 40⁷⁷.

Το 1690 η Πογδόριανη παύει να τελεί υπό την προστασία του Σουλτάνου και συντελείται η υπαγωγή της σε *Σπαχήδες*⁷⁸. Το 1718 συντελείται η θρυλούμενη καταστροφή της Πογδόριανης, για την οποία όμως δεν υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες και καταγραφές. Το 1794 ο Αλή Πασάς μετατρέπει την Πογδόριανη σε ιδιοκτησία

⁷⁵ Ράπτης Βασίλης, *ο.π.* σελ.26

⁷⁶ Ράπτης Βασίλης, *ο.π.* σελ. Σελ.36

⁷⁷ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Απο τα Προϊστορικά χρόνια ως την Απελευθέρωση του 1913*, Τόμος Α', Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1995, σελ. 387

⁷⁸ Σπαχής (πέρσικα: serahi)= Αξιωματικοί του Οθωμανικού Ιππικού προικοδοτημένοι με φέουδα από τον Σουλτάνο κατά το Βυζαντινό πρότυπο.

του έπειτα από την δολοφονία του προεστού της Πογδόριανης Πολυζώη Παναγιώτου Νούλη (1757-1794). Το 1822 μετά την εξολόθρευση του Αλή Πασά από την Υψηλή Πύλη, η Πογδόριανη γίνεται «Ιμπλιάκι»⁷⁹, κτήμα δηλαδή του Οθωμανικού κράτους. Το 1885 περνάει ως τσιφλίκι στα χέρια του Αχμέτ Εγιού πασά κατόπιν δωρεάς από τον σουλτάνο. Μαζί με την Πογδόριανη, δόθηκαν επίσης το γειτονικό Μαυρονόρος και η μεγαλύτερη έκταση της Γκρίμπιανης (Αρετής σήμερα)⁸⁰.

2.3 Ο Παρακάλαμος Ιωαννίνων τον 20^ο αιώνα.

Η εγκατάσταση μόνιμων κατοίκων στον Παρακάλαμο και η ίδρυση της Κοινότητας του είναι αποτέλεσμα μιας σειράς ιστορικών διεργασιών. Η δημιουργία του χωριού είναι προϊόν της διαδικασίας μετάβασης από την Οθωμανική διοίκηση στις δομές του Ελληνικού έθνους-κράτους και δεν μπορεί να ιδωθεί χωριστά από αυτήν. Άλλωστε η ίδια η αφετηρία μετοικισμού πληθυσμών από τα γύρω χωριά στον Παρακάλαμο τοποθετείται χρονικά το 1912-1913, εποχή που τελειώνουν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και τα Ιωάννινα περνάνε στα χέρια του Ελληνικού κράτους.

Το 1912 συντελείται το καθοριστικότερο ίσως γεγονός που οδηγεί πληθυσμούς στον κάμπο του Άνω Καλαμά⁸¹. Στα πλαίσια των δραστηριοτήτων της «*Ηπειρωτικής Εταιρείας*», αντάρτικη ομάδα υπό τις διαταγές του καπετάν Κρομμύδα (Σπύρος Δ. Μήτσης 1870-1922), επιτίθεται και πυρπολεί στις 7 Οκτώβρη του 1912 τις Οθωμανικές αποθήκες (κοτσέκια)⁸² όπου αποθηκεύονταν το γεώμορο της περιοχής καθώς επίσης και τον εκεί Οθωμανικό αστυνομικό σταθμό. Ως αντίποινα οι Οθωμανοί πυρπολούν και καταστρέφουν ολοκληρωτικά 7 οικισμούς της περιοχής: την Πογδόριανη, το Κρυονέρι, την Σιταριά (Μόσιορη), το Μαυρονόρος, την Γκρίμπιανη, τους Κουκλιούς και την Βροντισμένη, και καταστρέφουν το σύνολο των γεωργικών εκτάσεων που ήταν διαθέσιμες κυρίως στην περιοχή της Πογδόριανης, ορεινότερα του σημερινού Παρακαλάμου. Έτσι ο κύριος όγκος του πληθυσμού των οικισμών της Πογδόριανης αναγκάζεται να μετακινηθεί χαμηλότερα προς την κοιλάδα του ποταμού Καλαμά, όπου παραδοσιακά διατηρούσαν καλύβια και στάβλιζαν τα ζώα τους.

⁷⁹ Ιμπλιάκι (τουρκ. İmp'liak)=κτήμα του Οθωμανικού Δημοσίου

⁸⁰ Ράπτης Βασίλης, ο.π. σελ.32-33

⁸¹ Γκόγκος Κ. Αντρέας, Παρακάλαμος. Απο τα Προϊστορικά χρόνια ως την Απελευθέρωση του 1913, Τόμος Α', Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1995, σελ. 781-791

⁸² Κοτσέκι (τουρκ. Kocu)=σιταποθήκες

Την ίδια περίοδο, με το διαφαινόμενο πέρασμα των Ιωαννίνων σε ελληνικά χέρια μουσουλμανικοί πληθυσμοί εγκαταλείπουν την περιοχή. Στα πλαίσια της φυγής τους συμπαρασύρονται και οι μουσουλμάνοι Ρομά από τις περιοχές της Πωγωνιανής και της Χρυσόδουλης (ή Χρυσόδολης) οι οποίοι όμως εγκαθίστανται στον Παρακάλαμο⁸³. Η εγκατάσταση των Ρομά στον Παρακάλαμο οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στο γεγονός ότι βρισκόταν στην αρχή της οικιστικής του ανάπτυξης ενώ παράλληλα υπήρχαν αυξημένες δυνατότητες αγροτικής παραγωγής. Έτσι συνιστούσε ένα προνομιακό πεδίο εγκατάστασης για τους Ρομά πληθυσμούς.

Το 1919 το Ελληνικό κράτος εκδίδει διάταγμα, το Β.Δ. 7.8.1919 (ΦΕΚ 184/19.8/1919 τ. Α) «Περί σύστασης δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Ιωαννίνων» στο πλαίσιο της ένταξης των «Νέων Χωρών» στο Ελληνικό κράτος και αναγνωρίζεται βάσει αυτού η Πογδόριανη ως κοινότητα⁸⁴. Μέχρι το 1927 ο οικισμός του Παρακάλαμου αναφέρεται ως «Καλύβια», παρά το γεγονός ότι είχε ήδη ξεκινήσει η πολεοδομική ανάπτυξη του. Πιο συγκεκριμένα η αναφορά στον Παρακάλαμο γινόταν ως «Κοινότης Πογδόριανης», «Εν καλυβίοις Παρακάλαμου» και «Εν καλυβίοις Πογδόριανης»⁸⁵, γεγονός που απηχεί και την προηγούμενη διαχρονική χρήση της περιοχής ως βοσκότοπου των γύρω χωριών.

Στις 30 Σεπτεμβρίου του 1926 έχουμε την πρώτη σύνταξη του δημοτολογίου της Κοινότητας⁸⁶. Σε αυτό εγγράφηκαν 252 οικογένειες, με συνολικό αριθμό μελών 1401 άτομα. Σε αυτό οι δημότες οφείλουν να δηλώσουν και τον «Τρόπο κτήσεως της ελληνικής ιθαγένειας» καθώς πλέον βρισκόμαστε στα πλαίσια του Ελληνικού κράτους. Όλοι οι καταγεγραμμένοι δημότες ήταν ελληνικής ιθαγένειας, γεγονός που συνετέλεσε στην «ελληνοποίηση» του Παρακάλαμου, 3 χρόνια έπειτα από τον καθορισμό των Ελληνοαλβανικών συνόρων. Ο αριθμός των 1401 δημοτών το 1926 συμπίπτει και με την απογραφή του 1928, σύμφωνα με την οποία καταμετρήθηκαν 1421 δημότες⁸⁷.

Το 1927 στο ευρύτερο πλαίσιο εξελληνισμού των σλάβικων τοπωνυμίων που υπήρχαν στην Ελλάδα, η κοινότητα Πογδόριανης μετονομάστηκε σε κοινότητα

---

⁸³ Μούτσιος Γιάννης, *Τα Πανωχώρια της Μουργκάνας. Ηπειρος, Αλβανία, Μαυρονόρος, Παρακάλαμος του όρους Κασσιδιάρη*, Γιάννινα 1998, σελ. 601

⁸⁴ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Η πρόσφατη Ιστορία του χωριού (Από την απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Τόμος Β', Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 57

⁸⁵ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ. 58

⁸⁶ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ.83-90

⁸⁷ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Απο τα Προϊστορικά χρόνια ως την Απελευθέρωση του 1913*, Τόμος Α', Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1995, σελ.51-54

Παρακαλάμου. Όπως προκύπτει από τα αρχεία του κοινοτικού Συμβουλίου, με την *Πράξη 2/14 Ιανουαρίου 1927*⁸⁸, το κοινοτικό συμβούλιο πρότεινε την μετονομασία της Πογδόριανης σε «Αρετή», «*επί το ελληνοπρεπέστερον*»⁸⁹ όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η απόφαση του κοινοτικού συμβουλίου. Η απόφαση όμως αυτή δεν εγκρίθηκε από την Ελληνική πολιτεία, η οποία με το ΦΕΚ 179/30.8.1927 επιβάλλει το όνομα «Παρακάλαμος».

Το κοινοτικό αρχείο μας δίνει επίσης στοιχεία για αγροτικά προϊόντα που παράγονται εκείνη την εποχή στον Παρακάλαμο. Στο πρακτικό της 15^{ης} Δεκεμβρίου⁹⁰, που ορίζει τις τιμές των φορολογητέων προϊόντων γίνεται αναφορά σε πατάτες, φασόλια, καλαμπόκι, χόρτο, βρίζα, βρόμη, σκόρδα, κριθάρι, κρεμμύδια και σιτάρι. Η αναφορές αυτές καταδεικνύουν ότι ήδη από την δεκαετία του 1920, η ντόπια παραγωγή καλύπτει τις ανάγκες του εγκατεστημένου πληθυσμού και δημιουργείται ένα σταθερό περιβάλλον στην αγροτική οικονομία του Παρακαλάμου, όπου οδήγησε στην δημογραφική αύξηση της επόμενης δεκαετίας.

Κατά την δεκαετία του 1930 συντελείται η περαιτέρω ένταξη του Παρακαλάμου στις δομές του Ελληνικού κράτους με την ίδρυση σταθμού χωροφυλακής, δημοτικού σχολείου και την δημιουργία του πρώτου οδικού δικτύου σύνδεσης με τα Ιωάννινα⁹¹. Το 1934 επίσης όπως μας πληροφορούν πάλι τα πρακτικά του κοινοτικού συμβουλίου, έχουμε την διανομή εκτάσεων στην τοποθεσία «Γορίτσα» σε εγγεγραμμένους στο δημοτολόγιο, αναβαθμίζοντας περαιτέρω τις γεωργικές δυνατότητες της περιοχής⁹². Η δημιουργία υποδομών και η αναδιάταξη των αγροτικών τεμαχίων γύρω από τον Παρακάλαμο διαμόρφωσε ένα φιλικότερο περιβάλλον και ευνόησε τις συνθήκες διαβίωσης. Το 1937, μετά την δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου του Ιωάννη Μεταξά, το Κοινοτικό Συμβούλιο μετονομάζεται σε «*Διοικούσα Επιτροπή*»⁹³.

Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει η *Απόφαση 4/18 Ιανουαρίου 1941*⁹⁴ της Διοικούσας επιτροπής, η οποία περιλαμβάνει στοιχεία της αγροτοκτηνοτροφικής παραγωγής για το έτος 1940. Πλάι στις προαναφερόμενες καλλιέργειες έχουν

⁸⁸ Κοινοτικό Αρχείο Παρακαλάμου, *Πράξη 2/14 Ιανουαρίου 1927*

⁸⁹ Κοινοτικό Αρχείο Παρακαλάμου, *ο.π.*

⁹⁰ Κοινοτικό Αρχείο Παρακαλάμου, *Πρακτικό 18/26 Ιουνίου 1927*

⁹¹ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Η πρόσφατη Ιστορία του χωριού (Από την απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Τόμος Β', Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 127

⁹² Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ.149

⁹³ Κοινοτικό Αρχείο Παρακαλάμου, *Απόφαση 88/7 Σεπτεμβρίου 1937*

⁹⁴ Κοινοτικό Αρχείο Παρακαλάμου, *Απόφαση 4/18 Ιανουαρίου 1941*

προσθεθεί τα ρεβίθια, τα κουκιά, οι ντομάτες, τα αμπέλια, το σόργο, το τριφύλλι, ο βίκος, τα κάστανα, τα μήλα και τα καρυδιά. Παράλληλα περιλαμβάνεται ο συνολικός αριθμός «υπαρχόντων ζώων» ο οποίος ανέρχεται σε 2050 πρόβατα, 460 γίδια, 20 γουρούνια, 400 πτηνά, 46 άλογα, 80 φοράδες, 95 αγελάδες, 193 βόδια. Γίνεται επίσης αναφορά στην γαλακτομική παραγωγή η οποία ανέρχεται σε περίπου 35.000 οκάδες γάλακτος (αγελαδινό, πρόβειο, γίδινο) και 4.800 οκάδες βουτύρου. 4 χρόνια μετά, το 1945, η *Απόφαση 24/20 Δεκέμβρη*⁹⁵ του Κοινοτικού Συμβουλίου, που αφορά επίσης την αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή, μας δίνει με πολύ μικρές αποκλίσεις, ίδια αγροτοκτηνοτροφικά μεγέθη.

Με το πέρας της Κατοχής, το 1945, το ανασυγκροτημένο Κοινοτικό Συμβούλιο Παρακαλάμου, κατόπιν διαταγής του Υπουργείου Υγιεινής και Κοινωνικής Πρόνοιας συντάσσει οικιστική καταγραφή στο πλαίσιο της αποτίμησης των ζημιών που προκλήθηκαν τα προηγούμενα χρόνια καθώς επίσης και για λόγους μεταπολεμικής δημογραφικής απογραφής. Έτσι η *Απόφαση 14/2 Σεπτέμβρη*⁹⁶ καταγράφει:

Κατοικίες στην κοινότητα προ της καταστροφής 248

Κατοικίες που καταστράφηκαν ολοσχερώς 5

Κατοικίες που καταστράφηκαν μερικώς 27

Πληθυσμός της Κοινότητας 1530

Να σημειώσουμε εδώ ότι η απογραφή του Ελληνικού κράτους το 1940 καταμετρά τον πληθυσμό σε 1454 άτομα⁹⁷, υπάρχει δηλαδή δημογραφική αύξηση κατά την περίοδο του πολέμου. Αυτή είναι εξηγήσιμη στο βαθμό που οι εξελίξεις της εμπόλεμης πενταετίας 1940-1945 δεν επηρεάζουν την τοπική αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή, η οποία είναι αυξημένη σε σχέση με τις προηγούμενες καταμετρήσεις του 1928.

Τη δεκαετία του 1950 εισάγονται νεωτερισμοί στην αγροτική παραγωγή. Η καλλιέργεια ρυζιού αποκτά έδαφος στον Παρακάλαμο, γεγονός που επισπεύδει την ανάγκη ίδρυσης εργοστασίου αποφλοιώσεως στην περιοχή. Με την *απόφαση 5/4 Ιουνίου 1950*⁹⁸ εγκρίνεται η παραχώρηση έκτασης 5000-6000 χιλ. τετρ. μέτρων για την αποπεράτωση της εν λόγω υποδομής. Κατά την δεκαετία του 1950 εισάγεται

⁹⁵ Κοινοτικό Αρχείο Παρακαλάμου, *Απόφαση 24/20 Δεκέμβρη 1945*

⁹⁶ Κοινοτικό Αρχείο Παρακαλάμου, *Απόφαση 24/2 Σεπτέμβρη 1945*

⁹⁷ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Απο τα Προϊστορικά χρόνια ως την Απελευθέρωση του 1913, Τόμος Α', Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1995, σελ.51-54*

⁹⁸ Κοινοτικό Αρχείο Παρακαλάμου, *Απόφαση 5/4 Ιουνίου 1950*

επίσης στον Παρακάλαμο και το μηχανοκίνητο άροτρο, το *τρακτέρ*⁹⁹. Στην πραγματικότητα συνεχίζεται η δημιουργία δομών, που διακόπηκε βίαια με τον πόλεμο. Ενδεικτική αυτής της διαδικασίας είναι η *Απόφαση 109/20 Δεκεμβρίου 1956* με θέμα «*Περί προγραμματισμού των εκτελεστέων έργων κατά το οικονομικό έτος 1957*»¹⁰⁰. Η απόφαση καταρτίζει ένα σύνολο δημόσιων έργων που πρέπει να υλοποιηθούν. Αναλυτικότερα:

«ΕΙΔΟΣ ΕΡΓΟΥ

1. Αποπεράτωση έργου υδρεύσεως
2. Αποπεράτωση κεντρικής οδού αγοράς
3. Κατασκευή φραγμάτων «*Λαμπετα*» και «*Μιγκρίνι*»
4. Κατασκευή κοινόχρηστων αφοδευτηρίων
5. Συντήρησης αμαξιτής οδού από *Χάνι Δολιανών* μέχρι κεντρικής αγοράς *Παρακαλάμου*
6. Σκυρόστρωση συνοικιακών αμαξιτών οδών
7. Αποπεράτωση γυμναστηρίου
8. Συμπλήρωση προστατευτικού φράγματος «*Αγριοσυκιάς*»
9. Κατασκευή έργου υδρεύσεως συνοικισμού *Ανω Παρακαλάμου*
10. Κατασκευή 3 αρδευτ. φραγμάτων εις «*Ντριάμκο*»
11. Κατασκευή αντιπλημμυρικών έργων εις *Γορμό* και *Λιμπούζντα*
12. Αποπεράτωση αμαξ. οδού συνοικισμού *Ανω Παρακαλάμου...*»

Ανάλογης έκτασης δημόσια έργα βρίσκουμε και καθ'όλη την διάρκεια της δεκαετίας του 1960.

Το 1962 έχουμε για πρώτη φορά την εγγραφή των Τσιγγάνων της περιοχής στο δημοτολόγιο της Κοινότητας. Βρίσκουμε σε αυτό εγγεγραμμένες 40 οικογένειες με 211 μέλη¹⁰¹. Αριθμός μεγάλος, αν συνυπολογιστεί ότι η απογραφή του Ελληνικού κράτους το 1961 απарίθμησε στον Παρακάλαμο συνολικά 1240 άτομα.

Το 1966 η *Απόφαση 8/1966* με θέμα: «*Καταμερισμός δαπάνης κοινοτικού φωτισμού*»¹⁰² περιλαμβάνει τα τέλη φωτισμού ανά κτίριο, καθώς επίσης και την αγοραστική δύναμη καθενός από αυτά. Σε αυτό το έγγραφο καταμετρούνται συνολικά 305 αστικά ακίνητα. Αυτά αποτελούνται από 278 σπίτια, 25 καταστήματα,

⁹⁹ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Η πρόσφατη Ιστορία του χωριού (Από την απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Τόμος Β', Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 380

¹⁰⁰ Κοινοτικό Αρχείο Παρακαλάμου, Απόφαση 109/20 Δεκέμβρη 1956

¹⁰¹ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ.56

¹⁰² Κοινοτικό Αρχείο Παρακαλάμου, Πρακτικό 1/9 Ιανουαρίου 1966

1 εργαστήριο και μια αποθήκη. Εδώ για πρώτη εμφανίζονται οι Ρομά του Παρακαλάμου ως ιδιοκτήτες σπιτιών. Ανάμεσα στα 278 μετρηθέντα ακίνητα, τα εννέα ανήκουν σε γύφτικες οικογένειες.

Το 1971 απογράφονται στον Παρακάλαμο ένας πληθυσμός της τάξης των 989 ατόμων, αριθμός αρκετά μειωμένος σε σχέση με την απογραφή του 1961¹⁰³ (1240 άτομα). Η δημογραφική πτώση αυτή είναι αποτέλεσμα γενικότερων ιστορικών διεργασιών στην μεταπολεμική Ελλάδα, ανάμεσα στις οποίες κυρίαρχο ρόλο έπαιξε η μετανάστευση προς τα αστικά κέντρα και προς σε χώρες του εξωτερικού. Μετά το τέλος του Β Παγκοσμίου Πολέμου έως τα τέλη της δεκαετίας του 1970 αναχωρούν από τον Παρακάλαμο 1607 άτομα. Αναλυτικά:

Αθήνα 891

Ιωάννινα 323 (ανάμεσα τους 207 Ρομά)

Δυτική Γερμανία 178

Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής 48

Καναδάς 28

Αυστραλία 9

Άλλα μέρη/ Άγνωστο 130¹⁰⁴

Παρά το γεγονός της μεγάλης φυγής πληθυσμού από τον Παρακάλαμο τις μεταπολεμικές δεκαετίες, που εκ πρώτης όψεως δημιουργεί την εικόνα εγκατάλειψης, στην πραγματικότητα η μετανάστευση οδήγησε και υποστήριξε την άνοδο της υλικοτεχνικής υποδομής του Παρακαλάμου. Μέσω των εμβασμάτων και των συντάξεων που κατέληγαν στους συγγενείς που είχαν μείνει και με τις συνεισφορές για την αποπεράτωση κοινοτικών έργων, δόθηκε ώθηση στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου. Ενδεικτικό των παραπάνω είναι τα στοιχεία που συνέλεξε ο Ανδρέας Γκόγκος. Σύμφωνα με αυτά, το 1986 τα έσοδα από τις γαλακτομικές δραστηριότητες ήταν 20.000.000 δραχμές, την ίδια στιγμή που τα έσοδα από εμβάσματα Παρακαλαμιωτών μεταναστών προς το χωριό έφτασαν τα 50.000.000 δραχμές.¹⁰⁵

---

¹⁰³ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Από τα Προϊστορικά χρόνια ως την Απελευθέρωση του 1913*, Τόμος Α', Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1995, σελ.51-54

¹⁰⁴ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Η πρόσφατη Ιστορία του χωριού (Από την απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Τόμος Β', Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 504

¹⁰⁵

2.4 Οι Ρομά του Παρακαλάμου Ιωαννίνων.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, ο κύριος όγκος των Ρομά του Παρακαλάμου εγκαταστάθηκε στην περιοχή το 1912-1913, κατά την διάρκεια μετακίνησης μουσουλμανικών πληθυσμών από την Πωγωνιανή και την Χρυσόδουλη, ανατολικότερα της κοιλάδας του Καλαμά. Ενδεχομένως στην περιοχή να υπήρχε ήδη μια μικρή κοινότητα ελληνόφωνων Ρομά, στον παρακείμενο οικισμό της σημερινής Σιταριάς (πρώην Μόσιορη)¹⁰⁶. Άλλες βιβλιογραφικές πηγές¹⁰⁷ αναφέρουν ότι η μετακίνηση των Ρομά είχε ως εκκίνηση ανατολικότερες περιοχές, στον χώρο της σημερινής Αλβανίας. Πιο συγκεκριμένα, διατυπώνεται η άποψη ότι ένας αριθμός Ρομά είχε εγκατασταθεί στις περιοχές του Δέλβινου, του Αργυροκάστρου και του Φιέρι, με την άδεια του Αλή Πασά. Απώτερος στόχος ήταν διάδοση των τεχνικών της καρβουνοποιίας στην επικράτεια της Ηπείρου. Οι πηγές μας όμως είναι από ελάχιστες ως ανύπαρκτες για την παρουσία Τσιγγάνων στην ευρύτερη περιοχή πριν το 1912-1913.¹⁰⁸

Στην πραγματικότητα η εγκατάσταση τους στον υπο ανέγερση Παρακάλαμο το 1912-1913 γίνεται με ημινομαδικούς όρους. Μερικές από τις Ρομά οικογένειες που ήρθαν στον Παρακάλαμο ήταν τα σόγια του Σαλή, του Τζιάφου, του Λιάτου, του Μπεϊντάση, του Χάιρου, του Ρεφάτη, του Ράμμου και Μπάμε. Ο Παρακάλαμος ως μια περιοχή ακόμα αδόμητη αλλά με εμφανή αγροτοκτηνοτροφική δυναμική, διαμόρφωνε μια συνθήκη ευνοϊκή για την ανάπτυξη των βιοποριστικών πρακτικών των Ρομά και κατ' επέκταση την εξασφάλιση των όρων της επιβίωσης τους. Αρχικά φαίνεται ότι τους χειμερινούς δύσκολους μήνες εγκαταβιώνουν στα λεγόμενα «γύφτικα κονάκια» ισόγεια κτίσματα, 3x4 τετρ. μέτρα συνήθως, κατά κανόνα χωρίς παράθυρα και τζάκι, ή σε κάποιες από τις καλύβες που υπάρχουν στην περιοχή από προηγούμενα, καταβάλλοντας ενοίκιο στους ιδιοκτήτες τους¹⁰⁹. Τους καλοκαιρινούς

¹⁰⁶ Συνέντευξη Σταύρου Βιρβίλη, Παρακάλαμος 17/8/2020

¹⁰⁷ Όπως Μούτσιος Θ. Γιάννης, *Τα πανοχώρια της Μουργκάνας. Ηπειρος, Αλβανία, Μαυρονόρος, Παρακάλαμος του όρους Κασιδιάρη*, Γιάννινα 1998 και Ράντης Βασίλης (επιμ.), *Καταγραφές τραγουδιών στον Παρακάλαμο*, (ένθετο του ομώνυμου δίσκου ακτίνας), Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων-Δήμος Ανω Καλαμά, 2003

¹⁰⁸ Βασίλης Ράπτης, *ο.π.*

¹⁰⁹ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Η πρόσφατη ιστορία του χωριού (Από την Απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Τόμος Β, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 44

μήνες διαμένουν στην ύπαιθρο σε σκηνές (τσαντίρια) νομαδικά, ακολουθώντας τις μεγάλες χριστιανικές γιορτές, παζάρια και εμποροπανηγύρεις που λάμβαναν χώρα στην ευρύτερη περιοχή, σε μια ακτίνα από την Ηγουμενίτσα ως την Δυτική Μακεδονία, και από την Αρτα ως τα ελληνοαλβανικά σύνορα¹¹⁰.

Έτσι από τα τέλη Μαρτίου, με χρονική αφετηρία την χριστιανική γιορτή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στις 25 του Μάρτη, ξεκινούσε η περιοδεία τους στην ευρύτερη περιοχή, κυρίως ως μικρέμποροι αντικειμένων που κατασκεύαζαν οι ίδιοι όπως ομπρέλες, σίτες, κόσκινα, καλάθια αλλά και μια ποικιλία άλλων ειδών όπως δακτυλίδια, σαπούνια, βελόνια και μαντήλια¹¹¹. Κύριο χαρακτηριστικό αυτών των συναλλαγών ήταν η πληρωμή τους σε φαγώσιμα είδη, όπως το αλεύρι, το καλαμπόκι, τα φασόλια, το ψωμί και άλλα τρόφιμα.

Κυρίως όμως οι Ρομά του Παρακαλάμου δραστηριοποιούνταν ως «τσαμπάσηδες»¹¹², ως ζωέμποροι. Βασική διάσταση αυτής τους της ασχολίας ήταν οι λεγόμενες «τράμπες»¹¹³, οι ανταλλαγές ζώων (μουλαριών, γαιδουριών, αλόγων) κατά την διάρκεια των οποίων Τσιγγάνοι τσαμπάσηδες απαιτούσαν και έπαιρναν κάτι παραπάνω σε χρήματα ή είδος όπως μια γίδα, μια κότα, ένα πρόβατο κ.α.¹¹⁴ Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας επιστρατεύονταν μια σειρά στρατηγικών εξαπάτησης. Οι τράμπες αποτελούσαν δραστηριότητα την οποία εξασκούσαν όλοι οι άρρενες Ρομά του Παρακαλάμου ανεξάρτητα από τις άλλες του ασχολίες, τουλάχιστον μέχρι την δεκαετία του 1960¹¹⁵ όπου αφενός το ζωεμπόριο φθίνει και αφετέρου δημιουργούνται ευνοϊκότερες συνθήκες μόνιμης εγκατάστασης για τους Ρομά του Παρακαλάμου (βλ. παρακάτω).

Σημαντικό μερίδιο στις βιοποριστικές τους πρακτικές κατελάμβαναν μια σειρά από εξωπαραγωγικές δραστηριότητες που εξασκούνταν κατά βάση από τις γυναίκες των Ρομά οικογενειών, ενταγμένες και αυτές στο προαναφερθέν πλαίσιο των στρατηγικών εξαπάτησης. Ανάμεσα σε αυτές ήταν η επαιτεία, τα μάγια και το διάβασμα της μοίρας¹¹⁶. Ιδιαίτερα το διάβασμα της μοίρας και τα μάγια, σύμφωνα με

---

¹¹⁰ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π* σελ 44.

¹¹¹ Συνέντευξη Μιχάλη Μπραχόπουλου, Σιταριά 12/8/2020

¹¹² Συνέντευξη Θωμά Χαλιγιάννη, Σιταριά 13/8/2020

¹¹³ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ.47

¹¹⁴ Συνέντευξη Θωμά Χαλιγιάννη, Σιταριά 13/8/2020

¹¹⁵ Συνέντευξη Θωμά Χαλιγιάννη, Σιταριά 13/8/2020

¹¹⁶ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ.49-52

τις μαρτυρίες, συνιστούσε μια κερδοφόρα δραστηριότητα η οποία απασχολούσε σχεδόν το σύνολο του γυναικείου πληθυσμού μέχρι τα μεταπολεμικά χρόνια¹¹⁷.

Άλλη σημαντική προπολεμική βιοποριστική ενασχόληση τους συνιστούσε το «μπορμπολόι»¹¹⁸, η συγκομιδή των περισσεμάτων της αγροτικής σοδειάς. Μάζευαν ότι απέμενε από την συγκομιδή του κάμπου όπως στάχυα καλαμποκιού, φασόλια, αγγούρια, κολοκύθια κ.α.

Το 1945 είναι μια κρίσιμη στιγμή στις διαδικασίες ενσωμάτωσης των Ρομά στην κοινωνία του Παρακαλάμου. Με πρωτοβουλία του τότε προέδρου του Κοινοτικού Συμβουλίου, Παναγιώτη Μπίκα, ενδεχομένως υπό τον φόβο ναζιστικών διώξεων των Ρομά της περιοχής¹¹⁹, παίρνεται η απόφαση του μαζικού εκχριστιανισμού τους, απόφαση στην οποία οι μέχρι τότε μουσουλμάνοι Τσιγγάνοι του Παρακαλάμου δεν φέρνουν καμιά αντίρρηση. Η βάφτιση ήταν μαζική από τον παπά του χωριού και οι ανάδοχοι ήταν εθελοντές, όλοι δημότες του Παρακαλάμου¹²⁰. Η απόφαση του εκχριστιανισμού τους φανερώνει το γεγονός ότι οι Ρομά του Παρακαλάμου ήταν σε ένα βαθμό ενταγμένοι στις κοινωνικές λειτουργίες του χωριού και θεωρούνταν από τους ντόπιους απαραίτητοι (όχι όμως ισότιμοι) για τις παραγωγικές και πολιτιστικές δραστηριότητες του χωριού.

Με τον εκχριστιανισμό τους επέρχεται και η ελληνοποίηση των ονομάτων τους, επίσης αδιαμαρτύρητα. Έτσι τα νέα τους ονόματα εξελληνίζονται παρότι διατηρούν σε πολλές περιπτώσεις στοιχεία του προηγούμενου χαρακτήρα τους. Έτσι το όνομα *Χαλίλ* γίνεται *Χαλιγιάννης*, το *Ιμπραήμ* γίνεται *Μπραχόπουλος*, του *Τζιχάν* γίνεται *Τζιχάνης* κτλπ. Παράλληλα δόθηκαν και μια σειρά νέα επώνυμα, χωρίς εξωελληνικές αναφορές, όπως Οικονόμου, Δημόπουλος, Παπαδόπουλος¹²¹. Το πολύ ενδιαφέρον στην περίπτωση του ονομαστικού εξελληνισμού τους είναι το γεγονός ότι τα ονόματα που παρέπεμπαν στο μουσουλμανικό παρελθόν τους, δόθηκαν κατά βάση στις μουσικές οικογένειες, πράγμα που φανερώνει ότι η έντονη διαπλοκή τους με τις κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις της περιοχής τους παρείχε μια σαφή αναγνωρισιμότητα, η οποία δεν είχε λόγο να διασαλευθεί από έναν ολοκληρωτικό εξελληνισμό του ονόματος τους. Την περίοδο που ακολούθησε τον εκχριστιανισμό τους, έχουμε τις πρώτες αγορές οικοπέδων από Ρομά, στη τοποθεσία «*Γορίτσα*» στα

¹¹⁷ Συνέντευξη Μιχάλη Μπραχόπουλου, Σιταριά 12/8/2020

¹¹⁸ Συνέντευξη Στάυρου Βιρβίλη, Παρακάλαμος 17/8/2020

¹¹⁹ Μούτσιος Θ. Γιάννης, *ο.π.* σελ.602-603

¹²⁰ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ.55-56

¹²¹ Συνέντευξη Θωμά Χαλιγιάννη, Σιταριά 13/8/2020

όρια της Κοινότητας Παρακαλάμου¹²². Η διαδικασία αγοράς γης και το χτίσιμο δικών τους σπιτιών, άρχισε να διαμορφώνει και τις συνθήκες μιας μόνιμης εγκατάστασης των Ρομά στον Παρακάλαμο.

Το 1962 πραγματοποιείται η ένταξη των Ρομά στο δημοτολόγιο της κοινότητας του Παρακαλάμου, όπου εμφανίζονται 40 οικογένειες με 211 μέλη¹²³. Αν συσχετίσουμε τον αριθμό αυτό με τον αριθμό της απογραφής του Ελληνικού κράτους το 1961 (1240 άτομα) στον Παρακάλαμο, βλέπουμε οι Ρομά καταλαμβάνουν ένα ποσοστό που αγγίζει το 10% επί του συνολικού πληθυσμού του χωριού. Με την εγγραφή τους στο δημοτολόγιο, τα παιδιά των Ρομά εντάσσονται και στις δομές εκπαίδευσης, ένταξη η οποία υπήρξε σχεδόν καθολική¹²⁴. Ο αναλφαβητισμός των Ρομά του Παρακαλάμου ήταν οριακά απόλυτος μέχρι τουλάχιστον το 1945. Με την συμμετοχή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα διευρύνονται περαιτέρω οι οδοί ένταξης τους στον κοινωνικό ιστό του Παρακαλάμου. Την ίδια εποχή έχουμε και ένα κύμα μετανάστευσης των Ρομά του Παρακαλάμου, κυρίως μουσικών της ευρύτερης οικογένειας Χαλιγιάννη, προς την Αθήνα, τα Γιάννενα και τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Σύμφωνα με καταμέτρηση του Ανδρέα Γκόγκου ο αριθμός τους φτάνει τα 45 άτομα¹²⁵.

2.5 Οι Βλάχοι του Παρακαλάμου.

Η άλλη μεγάλη εθνοτική ομάδα η οποία βρέθηκε για εγκατάσταση στον Παρακάλαμο κατά την περίοδο 1912-1913, ήταν οι Βλάχοι. Η πορεία εγκατάστασης τους ήταν τελείως διαφορετική από αυτήν των Ρομά του Παρακαλάμου. Με το κάψιμο της Πογδόριανης από τους Οθωμανούς και την καταστροφή των καλλιεργήσιμων εκτάσεων που βρίσκονταν στην περιοχή που καταλάμβανε η Πογδόριανη (τον ενιαίο οικισμό που συγκροτούσαν ο σημερινός Άνω Παρακάλαμος και η σημερινή Παηδονιά) το μεγαλύτερο μέρος του βλάχικου πληθυσμού της εξαναγκάστηκε να κατέβει χαμηλότερα προς τον κάμπο όπου μέχρι τότε διατηρούσε καλύβες και σταύλιζε ζώα.

Με την εμφάνιση του Ελληνικού κράτους στην περιοχή συγκροτείται Σώμα Χωροφυλακής αποτελούμενο αποκλειστικά από Έλληνες, το οποίο έχει ως κύριο μέλημα του τον περιορισμό των εκτεταμένων ζωοκλοπών και της ληστείας, καθώς

¹²² Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ.55-56

¹²³ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ.56

¹²⁴ Συνέντευξη Στάουρου Βιρβίλη, Παρακάλαμος 17/8/2020

¹²⁵ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ.56

και τη είσπραξη των φόρων. Στα πλαίσια των δραστηριοτήτων του το 1913, το Σώμα Χωροφυλακής, εξοντώνει 3 Βλάχους ληστές, ενδεχομένως όμως η εξόντωση τους να απηχούσε παλαιότερες προσωπικές διαφορές ή ακόμα και εθνοτικές διαμάχες¹²⁶. Το ζήτημα των εθνοτικών διαφορών θα το δούμε και παρακάτω.

Με την μετεγκατάσταση τους στη σημερινή περιοχή του Παρακάλαμου συνεχίζουν την κτηνοτροφική τους δραστηριότητα και συμμετέχουν στην προσπάθεια την δημιουργία καλλιεργήσιμων εκτάσεων στην περιοχή. Με την κατάρτιση του πρώτου δημοτολογίου της κοινότητας, το 1926¹²⁷, οι Βλάχοι πολιτογραφούνται Έλληνες, και εγγράφονται μαζί στο νέο δημοτολόγιο. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι οικογένειες Βλάχων φτάνουν το αριθμό των 37 με 208 μέλη, ενώ οι οικογένειες των «Γκραίκων» (η βλάχικη ονομασία για τους Ελληνικούς πληθυσμούς) είναι 17 αποτελούμενες από 102 μέλη¹²⁸. Η μεγάλος αριθμός Βλάχων αντανάκλα την ιστορική παρουσία τους στα χωρία γύρω από τον Παρακάλαμο, κυρίως στην πρώην Πογόριανη, η οποία είχε το προσωνύμιο «*Βλαχοπογδόριανη*» τα χρόνια πριν την εγκατάλειψη της.

Παρά το γεγονός της εγγραφής τους στα δημοτολόγια και την πολιτογράφιση τους ως Έλληνες πολίτες, το 1941 με την *Απόφαση 28/5 Μαρτίου 1942*¹²⁹ η οποία προέβλεπε την εκμίσθωση αγροτεμαχίων σε «*γεωργούς εξ επαγγέλματος*»¹³⁰ στην τοποθεσία «*Γορίτσα*», αποκλείονται από την διαδικασία εκμίσθωσης τόσο οι Ρομά, όσο και οι Βλάχοι και προκρίνονται μόνο Ελληνικές οικογένειες. Σε αντίθεση όμως με τους Ρομά του Παρακαλάμου, οι οποίοι βρίσκονταν ούτως ή άλλως έκτος δημοτολογίου, οι Βλάχοι του Παρακαλάμου αντέδρασαν έντονα (χωρίς αποτέλεσμα όμως), καθώς, όπως ισχυρίζονταν, ενώ ήταν σχεδόν όλοι επαγγελματίες γεωργοί τα ονόματά τους δεν υπήρχαν στην κατάσταση των δικαιούχων.

Η διαδικασία αποκλεισμού των Βλάχων απηχεί κυρίως την ιστορική τους ανομοιογένεια σε σχέση με τον Ελληνικό πληθυσμό. Μέχρι την κάθοδο τους στον Παρακάλαμο, οι Βλάχοι της Πογδόριανης αποτελούσαν μια διακριτή εθνοτική ομάδα, με κυρίαρχο χαρακτηριστικό διαφοροποίησης τους την γλώσσα. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Λαμπρίδη οι Βλάχοι της Πογδόριανης μιλούσαν βλάχικα και αρβανίτικα,

¹²⁶ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Η πρόσφατη ιστορία του χωριού (Από την απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1995, σελ. 11

¹²⁷ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ. 83

¹²⁸ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Απο τα Προϊστορικά χρόνια ως την Απελευθέρωση του 1913*, Τόμος Α', Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1995, σελ. 753

¹²⁹ Κοινοτικό Αρχείο Παρακαλάμου, *Απόφαση 28/5 Μαρτίου 1942*

¹³⁰ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ.762

και μόνο «εν μέρει»¹³¹ ελληνικά. Με την προσάρτηση της περιοχής στο Ελληνικό κράτος και την ένταξη του Παρακαλάμου στο σύστημα δημόσιας εκπαίδευσης φαίνεται ότι οι γλωσσικές διαφορές αμβλύθηκαν, άμβλυση η οποία, κρίνοντας από την απόφαση του 1942, δεν αφορούσε την εμπεδωμένη μνήμη της ετερότητας των Βλάχων, ούτε και τους (συνειδητούς και ασυνειδητούς) σχεδιασμούς εθνοτικής ομογενοποίησης στο εσωτερικό του Παρακαλάμου.

Έπειτα από τα γεγονότα του της δεκαετίας του 1940, ο πληθυσμός Βλάχων του Παρακαλάμου μειώθηκε αισθητά, λόγω κυρίως του μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος των δεκαετιών του 1950 και 1960. Οι περισσότεροι Βλάχοι του Παρακαλάμου εγκατέλειψαν το χωριό προς την πόλη των Ιωαννίνων. Έτσι το 1978 είχαν απομείνει στον Παρακάλαμο μόλις 28 οικογένειες με 73 μέλη.

Η συνολικά διαφορετική πορεία ενσωμάτωσης των Βλάχων από την αντίστοιχη των Ρομά, στον κοινωνικό ιστό του Παρακαλάμου, από το 1912-1913 και έπειτα υπαγορεύτηκε από μια σειρά ιστορικών ιδιομορφιών. Ανάμεσα τους σημαντικό ρόλο κατέχει η διαχρονική παρουσία των Βλάχων σε όλη την κοιλάδα του Ανω Καλαμά, η οποία διευκόλυνε τις διαδικασίες ενσωμάτωσης τους κατά την μετοίκισή τους στον Παρακάλαμο και την ένταξή τους στα πλαίσια του εθνικού κράτους. Η ιστορική συμβίωση μεταξύ Γκραίκων και Βλάχων σε όλη την περιοχή, διαμόρφωσε ένα πιο ομαλό πεδίο μετάβασης προς τον *εξελληνισμό* του Παρακαλάμου. Η διαχρονική διαπλοκή των πληθυσμών Ελλήνων και Βλάχων επίσης, έγινε και ύπο την συνθήκη των κοινών θρησκευτικών πεποιθήσεων. Όντας Χριστιανοί Ορθόδοξοι, Έλληνες και Βλάχοι απέκτησαν μια συνείδηση *κοινότητας*, η οποία σχηματοποιήθηκε στα πλαίσια του συστήματος των «*Μιλλέτ*» κατά την διάρκεια των αιώνων Οθωμανικής διοίκησης στην περιοχή της Ηπείρου.

---

¹³¹ Λαμπρίδης Ιωάννης, *Ηπειρώτικα Μελετήματα*, Τόμος Γ', Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1971

Κεφάλαιο 3^ο: Το μουσικό περιβάλλον της Ηπείρου.

3.1 Το πρόβλημα των πηγών και οι ιδεολογικές παράμετροι.

Το πρόβλημα των πηγών σε σχέση με την μουσική ζωή της Ηπείρου, ιδιαίτερα κατά τον 19^ο αιώνα, είναι αδύνατο να κατανοηθεί χωρίς να ληφθεί το συγκεκριμένο ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ξεκινάει η ενασχόληση με τις λαϊκές παραδόσεις του ελλαδικού χώρου, αρχικά από Ευρωπαίους ερευνητές στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η μελέτη του Γάλλου Claude Fauriel¹³² με τίτλο «*Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια*»¹³³ εκδίδεται στο Παρίσι το 1824 και ορίζει, τρόπον τινά, το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα αναπτυχθούν άλλες μελέτες και προσεγγίσεις για το δημοτικό τραγούδι. Η μελέτη του Fauriel αποτελεί μέρος των αναζητήσεων κεντροευρωπαϊών φιλολόγων και συγγραφέων που εντάσσονται μέσα στο κίνημα του *Ρομαντισμού*, που άνησε στην Ευρώπη ήδη από τον 18^ο αιώνα, έχοντας ως πρόταγμα την ανάδειξη των λαϊκών προφορικών πολιτισμών. Πρόταγμα ενταγμένο μέσα στην ατμόσφαιρα ανάδυσης των εθνικών κρατών στην Ευρωπαϊκή ήπειρο¹³⁴.

Εμποτισμένη με το πνεύμα του Ρομαντισμού, η ανάπτυξη της έρευνας για τις προφορικές παραδόσεις του ευρωπαϊκού χώρου στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, μεταλαμπαδεύεται και στον νεοσύστατο ελληνικό χώρο στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Μέσα σε αυτό το κλίμα γεννιέται η ελληνική λαογραφία, με κεντρικό πρόσωπο τον Νικόλαο Πολίτη. Εστιάζοντας στην αναζήτηση και ανάδειξη της λογοτεχνικής έκφρασης του προφορικού πολιτισμού του ελλαδικού χώρου, δημιουργεί ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο η προσέγγιση των ποιητικών και λογοτεχνικών διαστάσεων του προβάλλεται ανεξάρτητα από τους κοινωνικούς και ιστορικούς όρους της γέννησής τους¹³⁵. Μόνο από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η λαογραφική έρευνα στρέφεται σε άλλες πτυχές του λαϊκού πολιτισμού, όπως τα έθιμα, η ενδυμασία, η κοινωνική ζωή κ.α..

Η εμμονή στην ανάδειξη της λογοτεχνικής διάστασης του προφορικού πολιτισμού, οδήγησε και σε μια μεθοδολογία για την καταγραφή της, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας είναι η υποβάθμιση του πλαισίου μέσα στο οποίο

¹³² Claude Fauriel (1772-1842), Γάλλος ακαδημαϊκός, φιλόλογος και ιστορικός.

¹³³ Fauriel Claude, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013

¹³⁴ Σχετικά με τον Ρομαντισμό, ο Ernest Gellner σημειώνει: «... ο Ρομαντισμός ήταν σχεδόν ιδανικά φτιαγμένος για να προσφέρει στον εθνικισμό το ιδίωμα και το ύφος του.» στο Gellner Ernest, *Εθνικισμός. Πολιτισμός, Πίστη και Εξουσία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, σελ. 107

¹³⁵ Κοκκώνης Γιώργος, «Η Μουσική της Ηπείρου», στο Γιώργος Κοκκώνης (επιμ.), *Μουσικός Χάρτης του Ελληνισμού. Μουσική από την Ηπειρο*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008, σελ. 28

πραγματοποιείται η επιτέλεση αυτού του λογοτεχνικού υλικού. Μέσω αυτής της διαδικασίας, ένα πολύπλοκο φαινόμενο όπως είναι η τραγουδιστική και μουσική παράδοση λογοτεχνικοποιείται, και υπονομεύεται η ρευστότητα και η διαπλοκή του με άλλες πλευρές του λαϊκού πολιτισμού, όπως η μουσική, εντός των οποίων αποκτά σημασιοδοτηση.

Έχοντας λοιπόν ως γνώμονα την πλευρά αυτή του λαϊκού πολιτισμού που έχει την μεγαλύτερη αξιοπιστία ως προς την *ελληνικότητα* του (λόγω της γλώσσας και της δυνατότητας σύνδεσης της με την αρχαιότητα), υποβαθμίστηκε η αναγκαιότητα ενασχόλησης με την μουσική διάσταση του εν λόγω πολιτισμού. Η υποβάθμιση αυτή σχετίζεται με πολλούς παράγοντες που αφορούν αφ' ενός σε ιδεολογικές στοχεύσεις, αφ' ετέρου στις δυσκολίες που προκύπτουν κατά την προσέγγιση της μουσικής επιτέλεσης. Η προσέγγιση του λαϊκού μουσικού λόγου έχει κατ' αρχάς πρόβλημα σημειογραφίας. Η φύση του είναι πιο δύσκολο να αποδοθεί είτε με τις μεθόδους της μουσικής σημειογραφίας, είτε με τις μεθόδους της εκκλησιαστικής παρασημαντικής, γεγονός που δημιουργεί επιφυλάξεις ως προς ενασχόληση μαζί του. Κυρίως όμως, ο μουσικός λόγος προσφέρεται πολύ λιγότερο για την ανάδειξη ιστορικών συνεχειών και γεωγραφικών οριοθετήσεων σε σχέση με δυνατότητες που προσφέρει η γλώσσα. Έτσι τοποθετείται σε μια σχέση περιθωρίου με την ποιητική και λογοτεχνική διάσταση του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού, τουλάχιστον στις απαρχές της Ελληνικής λαογραφίας.

Το πρόβλημα του μουσικού λόγου οξύνθηκε από τις διαδικασίες αποσάθρωσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και την συνακόλουθη ένταξη αστικών κέντρων, με πλούσια άλλα πολυπολιτισμική μουσική παραγωγή, στην επικράτεια του Ελληνικού κράτους. Η δυσκολία απόδοσης ξεκάθαρων κριτηρίων ελληνικότητας στην πολιτιστική ζωή πόλεων όπως η Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα, ώθησε σε περαιτέρω ενασχόληση με την πολιτιστική δημιουργία του αγροτικού χώρου, σε μια προσπάθεια αναζήτησης «αγνότερων» και «καθαρότερων» μορφών της λαϊκής έκφρασης. Έτσι η λαϊκή μουσική παραγωγή αποτιμήθηκε ως προς τις ταυτοτικές της δυνατότητες, με επακόλουθο την δημιουργία στερεοτύπων που συνδέθηκαν με διαφορετικά γεωγραφικά διαμερίσματα της ελληνικής επικράτειας, εδαφιοποιώντας τις εκφορές του μουσικού λόγου.

Ειδικότερα σε οριακές γεωγραφικές περιοχές όπως η Θράκη, η Ήπειρος και η Μακεδονία, η μελέτη των πολιτιστικών εκφράσεων του ελληνικού στοιχείου είχε να αντιμετωπίσει την περιπλοκότητα πολιτιστικών επιμειξιών που προέκυπταν από τον

πολυεθνικό τους χαρακτήρα. Η πρακτική αυτή δυσκολία σε συνδυασμό με τις ιδεολογικές ανάγκες κατασκευής ενός συμπαγούς εθνικού προσδιορισμού σε μεθοριακές περιοχές της Ελληνικής επικράτειας, που μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα απείχαν πολύ από οποιαδήποτε εθνοτική ομοιογένεια, οδήγησε σε προσεγγίσεις του ζητήματος που διέπονται από μερικότητα. Δημιουργείται έτσι παραπλεύρως ένα ζήτημα, ή καλύτερα πρόβλημα, πηγών.

Για την περιοχή της Ηπείρου που μας ενδιαφέρει, η ένδεια πηγών μπορεί να γίνει κατανοητή υπό το πρίσμα της εκτεταμένης παρουσίας Ρομά στην μουσική ζωή της περιοχής κατά τον 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι πηγές μας για την μουσική ζωή της Ηπείρου είναι λίγες και όχι απόλυτα αξιόπιστες. Είναι χαρακτηριστικές του παραπάνω οι αντικρουόμενες ιστορικές αναφορές. Για τον ιστοριοδίφη Ιωάννη Λαμπρίδη, στα Ιωάννινα των τελών του 19^{ου} τα μουσικά όργανα «...δυστυχώς ύπο γύφτων μόνο κρούονται...»¹³⁶, ενώ ο Παναγιώτης Αραβαντινός για τη ίδια εποχή και τόπο σημειώνει¹³⁷:

...Πέρι εξωτερικής μουσικής τέχνης ουκ έχομεν αξιόλογον τι σημειώσαι, περί δε της εκκλησιαστικής παρατηρούμεν μόνον, ότι οι εν τοις ναοίς ψάλλοντες ευλαβείας ή μισθού χάριν, υπήρχον κατά καιρόν άνδρες κακόφωνοι κατά πείραν ειδότες το ψάλλειν, υπό τον ρυθμόν της Βυζαντινής μουσικής, και ολίγοστοι ήσαν οι κατά θεωρίαν γνωρίζοντες την την μουσική τέχνη του αρχαίου συστήματος, ότε δε εκκλησιαστική μουσική ερρυθμισθη επί τον μελωδικότερον και αναλυτικώτερον πολλοί των Ηπειρωτών ανεδείχθησαν ψάλται άριστοι κατά θεωρίαν, και της τέχνης ταύτης ικανοί εισίν απανταχού των πόλεων της Ηπείρου...

Εκεί λοιπόν που ο Λαμπρίδης διαπιστώνει, μετά λύπης, έντονη μουσική δραστηριότητα στην πόλη των Ιωαννίνων, δραστηριότητα που ασκείται από Τσιγγάνους, ο Αραβαντινός δεν βλέπει τίποτα εκτός της εκκλησιαστικής μουσικής. Στην πραγματικότητα η παρείσφρηση φυλετικών συνιστωσών δυσκολεύει τις προσεγγίσεις τους, καθώς οι αναφορές τους είναι ενταγμένες μέσα στο πλαίσιο αναζήτησης μιας ξεκάθαρης ελληνικής ταυτότητας στην περιοχή.

Μια από τις σημαντικότερες για το δημοτικό τραγούδι μελέτες, ιδιαίτερα σε επίπεδο ιδεολογικών αναφορών, είναι το «*Δοκίμιο για το Ελληνικό Δημοτικό*

¹³⁶ Λαμπρίδης Ιωάννης, *Ηπειρώτικα μελετήματα*, Τόμος Α', Ιωάννινα 1971, σελ. 158

¹³⁷ Αραβαντινός Παναγιώτης, *Περιγραφή της Ηπείρου*, Ιωάννινα 1984, σελ.158

Τραγούδι»¹³⁸ του Ελβετού φιλέλληνα μουσικού και εθνομουσικολόγου Samuel Baud-Bovy (1906-1986). Σε αυτή του την μονογραφία, ο Baud-Bovy, αφιερώνει ένα κεφάλαιο στην παρουσία γύφτων μουσικών στα Ιωάννινα¹³⁹. Ο συγγραφέας ανάγει την μεγάλη πυκνότητα σε γύφτους μουσικούς στην ευρύτερη περιοχή των Ιωαννίνων στο «πάθος για τη μουσική»¹⁴⁰ του Αλή Πασά, ο οποίος είχε δημιουργήσει μια «πραγματική αυλή» από μουσικούς και χορευτές. Για τον Baud-Bovy, η εδραίωση των γύφτων μουσικών στην περιοχή προέκυψε και από την επιτυχημένη προσπάθεια τους να μιμηθούν τα όργανα των «χωρικών» και των «Ελλήνων»¹⁴¹. Η εξοικείωση των γύφτων με τα δημοτικά τραγούδια, οδήγησε σε μια μετάλλαξη των τελευταίων ως προς το ήθος και το ύφος τους, μετάλλαξη η οποία όμως δεν απηχεί το «γνήσιο δημοτικό τραγούδι»¹⁴². Γράφει σχετικά :

*...Ίσως ο μουσικολόγος, που τον ενδιαφέρει το γνήσιο δημοτικό τραγούδι, άλλα και ο μουσικός, από αισθητική άποψη, θα προτιμήσουν την μονοφωνική εκτέλεση του χωριάτη, τη γυμνή, την τραχιά. Το μέσο ακροατή όμως θα τον συνεπάρει η εκτέλεση του Γύφτου, με το φανταχτερό χρωμάτισμα, με τα πολλά στολίδια, με την χαρακτηριστική εναλλαγή της ελεύθερης απαγγελίας του τραγουδιστή και του χορευτικού ρυθμού των οργάνων...*¹⁴³

3.2 Οι Χαλιγιάννηδες στο μουσικό περιβάλλον της Ηπείρου

Η εγκατάσταση των Χαλιγιάννηδων στον Παρακάλαμο και η συνακόλουθη ενασχόληση τους με την μουσική αποτελεί μέρος της ευρύτερης αλυσίδας μουσικής παραγωγής της περιοχής της Ηπείρου. Η ύπαρξη μουσικών συγκροτημάτων, όπως αυτό των Χαλιγιάννηδων, δεν ήταν ένα αυτοφυές φαινόμενο. Αντίθετα αντανάκλουσε μια έντονη μουσική δραστηριότητα ευρύτερα στον γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα. Δραστηριότητα που εκτυλίσσεται με αναφορά τα σημαντικά αστικά κέντρα της εποχής, την Άρτα, τα Γιάννενα, την Πρέβεζα και διαχέεται στην ύπαιθρο, και κορυφώνεται με την εμφάνιση του κλαρίνου στην περιοχή στα μέσα του 19ου αιώνα. Η εισαγωγή του κλαρίνου στην περιοχή οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στις Οθωμανικές στρατιωτικές μπάντες, ενώ διατυπώνεται και

¹³⁸ Baud-Bovy Samuel, *Δοκίμιο για το Ελληνικό Δημοτικό Τραγούδι*, Πελοποννησιακό Ίδρυμα, Ναύπλιο 2007

¹³⁹ Baud-Bovy Samuel, *ο.π.*, σελ. 61-65

¹⁴⁰ Baud-Bovy Samuel, *ο.π.*, σελ 61

¹⁴¹ Baud-Bovy Samuel, *ο.π.*, σελ 64

¹⁴² Baud-Bovy Samuel, *ο.π.*, σελ. 64

¹⁴³ Baud-Bovy Samuel, *ο.π.*, σελ. 64

η άποψη ότι εισήχθηκε στην Ήπειρο μέσω Ιταλίας¹⁴⁴. Η παρουσία του σηματοδοτεί μεγάλες αλλαγές στην διάρθρωση των ορχηστρών της εποχής. Μια σειρά πνευστά όργανα, μικρότερων δυνατοτήτων, όπως η τζαμάρα και ο ζουρνάς εκτοπίζονται, ενώ κλονίζεται ανεπανόρθωτα ο ηγεμονικός ρόλος του βιολιού τόσο στο ρεπερτόριο όσο και στην οργανολογική δομή¹⁴⁵. Οι μουσικοί της περιοχής (τσιγγάνοι ως επί το πλείστον) εξοικειώνονται γρήγορα με το νέο όργανο και το προσαρμόζουν στις ανάγκες του ρεπερτορίου τους οδηγώντας το τελευταίο σε μια αναδιαμόρφωση. Ως τα τέλη του 19ου στην Ήπειρο έχει αποκρυσταλλωθεί η ορχηστρική δομή των κομπανιών, οι οποίες αποτελούνται από κλαρίνο, βιολί, λαούτο και ντέφι¹⁴⁶.

Παρά την εξάπλωση και την κυριαρχία της παραπάνω ορχηστρικής δομής σε όλη την επικράτεια της Ηπείρου, η εγκαθίδρυση της δεν οδήγησε σε μια υφολογική ενότητα ή σε μια ρεπερτοριακή ομοιογένεια. Αντίθετα. Διαμορφώθηκε ένα πλήθος προσεγγίσεων το οποίο αποτυπώθηκε (και αποτυπώνεται) σε μια σειρά από περιφερειακά μουσικά ύφη ή «σχολές» διασκορπισμένες σε όλη την Ήπειρο. Έτσι η Κόνιτσα, το Μέτσοβο, το Ζαγόρι, τα Τζουμέρκα, η Ζίτσα, η πόλη των Ιωαννίνων, το Πωγώνι κ.α¹⁴⁷ συνιστούν τρόπον τινά αυτόνομους θύλακες μουσικής παραγωγής, οι οποίοι αντανakλούν γεωγραφικές διαφορές, εθνολογικά παράδοξα και ετερόκλητες ιστορικές διαδρομές. Στην πραγματικότητα όμως η συνάφεια τους και η κατάταξη τους ως *Ηπειρώτικα* απηχεί την διαμερισματοποίηση της μουσικής παράδοσης που ακολουθεί την γεωγραφική διαμερισματοποίηση που συντελείται στα πλαίσια του Ελληνικού κράτους.

Ιδιαίτερα στην περιοχή του Πωγωνίου που μας ενδιαφέρει στα πλαίσια αυτής της εργασίας, η εμφάνιση του κλαρίνου και η επικράτηση του γίνεται στο έδαφος μιας καλά εδραιωμένης παράδοσης πολυφωνικού τραγουδιού, μοιρολογιών, τραγουδιών γάμου κ.α. ενώ στο γειτονικό του Παρακαλάμου Δελβινάκι, το οποίο ήταν ευρύτερο εμπορικό κέντρο κατά την Οθωμανική περίοδο, υπήρχε έντονη μουσική δραστηριότητα. Χωρίς να υπάρχει εδώ χώρος για εκτεταμένες μουσικολογικές αναφορές, πρέπει να αναφέρουμε ότι η οργανική παράδοση που αναπτύχθηκε στον Παρακάλαμο από τους εκεί Ρομά μουσικούς, διαμορφώθηκε στην

¹⁴⁴ Κοκκώνης Γιώργος, «Η Μουσική της Ηπείρου», στο Γιώργος Κοκκώνης (επιμ.), *Μουσικός Χάρτης του Ελληνισμού. Μουσική από την Ήπειρο*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008, σελ. 39

¹⁴⁵ Κοκκώνης Γιώργος, *ο.π.*, σελ.39

¹⁴⁶ Κοκκώνης Γιώργος, *ο.π.*, σελ. 40

¹⁴⁷ Κοκκώνης Γιώργος, *ο.π.* σελ.40-72

ώσμως της με την προϋπάρχουσα πολυφωνική και τραγουδιστική παράδοση, τόσο σε επίπεδο μουσικής φόρμας όσο και επίπεδο μελωδικής συμπεριφοράς¹⁴⁸.

Παράλληλα, από τις αρχές του 20ου αιώνα σε όλη την περιοχή γύρω από τον Παρακάλαμο, διαμορφώνονται μουσικά σογιά Ρομά, που θα πρωταγωνιστήσουν στην μουσική παραγωγή της περιοχής τα επόμενα χρόνια. Ανάμεσα σε αυτές τις μουσικές οικογένειες, οι πιο φημισμένες είναι οι *Ρουνταίοι* από τα Δολιανά Πωγωνίου, οι *Φιλιππιδάιοι*¹⁴⁹ από το Κεράσοβο Κόνιτσας, οι *Χαρισιάδηδες* από το Δελβινάκι, οι *Χαλκιάδες* από την περιοχή της Ζίτσας, οι *Μπατζήδες* από το Βασιλικό Πωγωνίου. Τις πρώτες δεκαετίες του 20ου υπάρχουν ήδη συγκροτημένες κομπανίες με κύριο χαρακτηριστικό την διάρθρωση τους με βάση του συγγενειακού δεσμούς.

Έτσι η εμφάνιση τουλάχιστον μίας οικογενειακής κομπανίας ανάμεσα στους Ρομά που βρέθηκαν στον Παρακάλαμο στις αρχές του 20ου αιώνα δεν αποτελεί έκπληξη. Φανερώνει ότι ήδη από τον προηγούμενο αιώνα υπήρχαν δυνατότητες βιοπορισμού μέσω της μουσικής στην περιοχή, τις οποίες οι Τσιγγάνοι μουσικοί ήταν σε θέση να εκμεταλλευτούν.

3.3 Η «σκλήθρα»¹⁵⁰ των Χαλιγιάννηδων.

Από τις απαρχές της εγκατάστασης τους έως την δεκαετία του 1950.

1. Φεΐζο Χαλίλ

Ανάμεσα στους Ρομά που μετακινήθηκαν στην περιοχή του Παρακαλάμου το 1912-1913, βρισκόταν ο κλαρινίστας Φεΐζο Χαλίλ¹⁵¹. Μαζί του έρχονται στον Παρακάλαμο οι τρεις γιοι του, επίσης μουσικοί, ο «*Ντίκος*» (λαούτο), ο «*Ντέμος*» (κλαρίνο) και ο «*Ισλιάμ*» (βιολί), για τους οποίους δεν έχουμε ακριβή ημερομηνία γέννησης. Αν κρίνουμε από τα όργανα που παίζουν, όργανα συμπληρωματικά στην διάρθρωση μιας ηπειρώτικης κομπανίας, είναι προφανές ότι η οικογένεια του Φεΐζο

¹⁴⁸ Κοκκώνης Γιώργος ο.π. σελ. 42-48

¹⁴⁹ Για μια εμπειριστατώμενη κατανόηση για τους Φιλιππιδάιους βλ. Διονυσόπουλος Νίκος, «Το Κεράσοβο και οι μουσικοί του. Η μουσική οικογένεια των Φιλιππιδαίων» στο: *Η Επαρχία της Κόνιτσας στο Χώρο και στο Χρόνο. Εισηγήσεις από το Α΄ επιστημονικό συμπόσιο, Δήμος Κόνιτσας-Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα 12-14 Μαΐου 1995*, σελ.457-476

¹⁵⁰ Σκλήθρα=η φάρα, το σόι,η γενιά

¹⁵¹ Γκόγκος Κ. Αντρέας, Παρακάλαμος. *Η πρόσφατη ιστορία του χωριού (Από την απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1995, σελ. 45

Χαλίλ, αποτελούσε ήδη μια έμπειρη ορχήστρα, ένα *τακίμι*¹⁵², την στιγμή της εγκατάστασης της στην περιοχή.

Έχοντας ως βάση τον Παρακάλαμο για την χειμερινή τους διαβίωση, τα μέλη της οικογένειας του Φεΐζο Χαλίλ περιοδεύουν ως ζωέμποροι και μικρέμποροι σε μια μεγάλη ακτίνα που αγγίζει όλον το γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου, έχοντας ως κεντρική περιοχή της δραστηριότητάς τους τα χωριά της κοιλάδας του Άνω Καλαμά. Βασικοί σταθμοί των θερινών τους μετακινήσεων είναι τα μεγάλα παζάρια, τα πανηγύρια και φυσικά οι μεγάλες ζωοπανηγύρεις της ευρύτερης περιοχής. Ανάμεσα τουε ξεχωρίζουν τα μεγάλα εμπορικά πανηγύρια της Κόνιτσας και της Μπουνίλας, το *κατσικοπάζαρο* στην Άρτα, το μεγάλο πανηγύρι της Σαμαρίνας, το παζάρι της πόλης των Ιωαννίνων¹⁵³.

Κατά την διάρκεια των περιόδων, η οικογένεια του Φεΐζο Χαλίλ παράλληλα με τις εμπορικές της δραστηριότητες, ζετυλίγει και τις μουσικές της ικανότητες στα γλέντια που στήνονταν στο περιθώριο των παζαριών και των πανηγυριών όπου βρίσκονταν. Η πληρωμή τους ως μουσικοί γίνονταν είτε σε χρήματα, είτε σε είδος όπως αλεύρι, ζώα, λαχανικά κτλ.. Φαίνεται ότι η οικογένεια του Χαλίλ, έχει από πριν ένα διαμορφωμένο δίκτυο εμπορικών και μουσικών δραστηριοτήτων, την εκμετάλλευση του οποίου συνεχίζει με την μετοίκηση της στον Παρακάλαμο.

Η ένταξη των Ιωαννίνων στο Ελληνικό κράτος, παρά το γεγονός ότι σε ένα βαθμό περιόρισε την ακτίνα δράσης της οικογένειας (περιορισμός που αφορούσε κυρίως στην περιοχή της Νότιας Αλβανίας), δημιούργησε ένα σταθερότερο περιβάλλον για την περιοχή. Η σταθερότητα αυτή απετέλεσε ευνοϊκή συγκυρία για την οικογένεια, η οποία αναπτύσσει την μουσική δράση της κατά του χειμερινούς μήνες στον γεωγραφικό χώρο της κοιλάδας του Άνω Καλαμά, σε γάμους, ονομαστικές εορτές και ιδιωτικά γλέντια. Η επέκταση της επικράτειας του Ελληνικού εθνικού κράτους στην περιοχή, δημιουργεί γεωγραφικές οριοθετήσεις σε έναν χώρο που δεν τις γνώριζε, ορίζοντας πια και ένα πιο συγκεκριμένο χωροταξικό πλαίσιο για την οικογένεια του Φεΐζο Χαλίλ.

---

¹⁵² Τακίμι (τουρκ. Takim)= συντροφιά, παρέα, συγκρότημα

¹⁵³ Ράπτης Βασίλης (επιμ.), *Πογδόριανη. Καταγραφές Τραγουδιών στον Παρακάλαμο*, (ένθετο δίσκου ακτίνας), Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων-Δήμος Άνω Καλαμά, 2003, σελ. 134

2. Η οικογένεια του Ντίκου

Η μεγάλη διεύρυνση της οικογένειας του Φεΐζο Χαλίλ πραγματοποιείται με τα παιδιά των τριών γιων του, ειδικότερα του Ντίκου (ον. Συζ. Σεριφέ). Τουλάχιστον 5 παιδιά του Ντίκου είναι γεννημένα πριν την μετοίκηση της οικογένειας στον Παρακάλαμο. Ο Ντίκος είναι πατέρας 7 παιδιών. Έχει 6 γιους και 1 κόρη Αναλυτικά: **Τζέλιος** (ντέφι, γενν. 1889), **Κερίμης** (βιολί, γενν, 1890), **Μέτης** (λαούτο-βιολί, γενν 1904) **Ασμπής** (βιολί, γενν. 1906), **Καντρής** (κλαρίνο, γενν, 1909), **Μπιλιάλης** (ντέφι, άγνωστη ημερ. γενν.), **Ταϊμπέ** (μη μουσικός, άγνωστη ημερ. γενν.),

Ιδιαίτερα οι Κερίμης, Μέτης και Καντρής είχαν αποκτήσει προπολεμικά απ' ότι φαίνεται μεγάλη φήμη για τις μουσικές δεξιότητες, καθώς προσέλκυαν μουσικούς από την γύρω περιοχή για να τους ακούσουν. Ο διάσημος κλαρινίστας Τάσος Χαλκιάς (1914-1992), επίσης Ρομά, από την Γρανιτσοπούλα της Ζίτσας Ιωαννίνων, σημειώνει σχετικά στην αυτοβιογραφία του: «... Μια άλλη οικογένεια που είχε έρθει από την Αλβανία, οι τσιγγάνοι από τον Παρακάλαμο Παγωνίου, τα ξακουστά κλαρίνα, ο Ντέμος Μπράχος, ο Καντρής που ήτανε πολλά αδέρφια. Ο γνωστός στο βιολί Κιρίμης, ο Φεΐμης στο βιολί επίσης. Ο Μέτης στο λαούτο...»¹⁵⁴. Οι αναφερόμενοι Ντέμος Μπράχος και Φεΐμης ήταν μέλη της άλλης μεγάλης μουσικής σκλήθρας του Παρακαλάμου, της φάρας του Σιάκιο Ιμπραήμ. Σύμφωνα με τον Θωμά Χαλιγιάννη, οι Κερίμης και Καντρής ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, έχουν εγκαταλείψει τις εξωμουσικές δραστηριότητες τους και εξασφαλίζουν τον βιοπορισμό τους αποκλειστικά από τα μουσικά τους όργανα¹⁵⁵.

Παρά τον αποκλεισμό της από την μουσική δραστηριότητα (φαινόμενο εκτεταμένο μέσα στις μουσικές οικογένειες Ρομά), η μόνη κόρη του Ντίκου, η Ταϊμπέ, νυμφεύεται τον κλαρινίστα Ντέμο Μπράχο, της οικογένειας του Σιάκιο Ιμπραήμ. Έτσι η μόνη κόρη του Ντίκου, χωρίς να είναι μουσικός η ίδια, συμμετέχει ενεργά στην επαγγελματική ζωή της οικογένειας, αφού μέσω του γάμου της με τον Ντέμο Μπράχο, εξασφαλίζει την διεύρυνση του παραστασιακού δικτύου της οικογένειας, ενοποιώντας τα δυο μεγάλα μουσικά σόγια του Παρακαλάμου σε ένα καθεστώς επαγγελματικής συμμαχίας.

¹⁵⁴ Στεργίου Ι. Άννα, *Τάσος Χαλκιάς. Το φύσημα του Θεού*. Σιδέρης Μ., 2014

¹⁵⁵ Συνέντευξη με τον Θωμά Χαλιγιάννη, Σιταριά 18/8/2020

Έχοντας από την δεκαετία του 1930 σχηματοποιημένο ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο η οικογένεια μπορεί να εξασφαλίσει την διαβίωση της, η συντριπτική πλειοψηφία των αρρένων τέκνων των Κερίμη, Καντρή, Μέτη και Αζμπί και της Ταϊμπέ ακόλουθουν την ενασχόληση με την μουσική ως βασική επαγγελματική δραστηριότητα. Έτσι ο Κερίμης (ον. συζ. Γιαννούλα) αποκτά 7 παιδιά τα οποία είναι οι: **Κωσταντίνος** ή **Νισάτ** (βιολί, γενν. 1924), **Μιχαήλ** (κλαρίνο, γενν. 1926), **Αλέξανδρος** ή **Μπιλιάλης** (βιολί, γενν. 1928), **Αντώνης** (ντέφι, γενν. 1930), **Βασιλική** (γενν. 1934), **Ελευθέριος** (βιολί, 1937), **Ευάγγελος** (κλαρίνο, γενν. 1938).

Ο κλαρινίστας Καντρής (ον. συζ. Σοφία) αποκτά τα παρακάτω 6 παιδιά: **Παναγιώτης** (κλαρίνο, γενν. 1935), **Αθηνά** (γενν. 1941), **Μιχαήλ** (αρμόνιο, γενν. 1944), **Κωνσταντίνος** (κλαρίνο, γενν.1946), Αβάπτιστο τέκνο (γενν.1948), **Στυλιανή** (γενν. 1950).

Ο λαουτιέρης Μέτης αποκτά 7 παιδιά από 2 συζύγους, τα οποία είναι οι: **Πέτρος** ή **Πετρέφης** (βιολί, ον. μητρ.Νούρε, άγνωστη ημερ. γενν.), **Πολυξένη** (ον. μητρ.Νούρε, άγνωστη ημερ. γενν.), **Θανάσης** (κλαρίνο, ον. μητρ.Νούρε, άγνωστη ημερ. γενν.), **Χρήστος** (κλαρίνο, ον. μητρ. Αλεξάνδρα, γενν. 1931), **Κωνσταντίνος** (βιολί, γενν. 1933), **Ελευθερία** (γενν. 1935), **Νικόλαος** (λαούτο, γενν 1935), **Αθηνά** (γενν. 1942), **Ειρήνη** (γενν. 1948) , **Δημήτρης** (όχι μουσικός, γενν. 1950).

Ο βιολιστής Αζμπής (ον. συζ. Γιαννούλα) αποκτά 3 παιδιά: **Δημήτριος** (όχι μουσικός, γενν. 1931), **Ευτυχία** (γενν. 1935), **Αρετή** (γενν. 1938).

Ενώ η μόνη κόρη του Ντίκου, η Ταϊμπέ (ον. συζ. Ντέμος Μπράχος)¹⁵⁶ αποκτά έναν γιο: **Βασίλης Μπραχόπουλος** ή **Βεΐζης** (κλαρίνο, άγνωστη ημερ. γενν.)

3. Οι οικογένειες του Ντέμου Χαλίλ και του Ισλιάμ Χαλίλ

Οι Ντέμος και Ισλιάμ απέκτησαν κατά πολύ λιγότερα παιδιά. Ολοι όμως οι άμεσοι άρρενες απόγονοι τους συνέχισαν την μουσική επαγγελματική δραστηριότητα των γονέων τους. Συγκεκριμένα ο Ντέμος (ον. συζ. Χαϊμέ) απέκτησε 4 παιδιά, 1 γιο και 3 κόρες: **Βασίλης** ή **Ρετζιέπ** ή **Ρετζέπης** (κλαρίνο-λαούτο, γενν. 1927), **Ακουσέ** (άγνωστη ημερ. γενν.), **Νέφω** (άγνωστη ημερ. γενν.), **Τζοβαΐρω** (άγνωστη ημερ. γενν.).

Ο Ισλιάμ απέκτησε 2 γιους, επίσης μουσικούς: **Φερίκης** (βιολί, άγνωστη ημερ. γενν.), **Ζέρβας Χαμίτης** ή **Χαμέτης** (κλαρίνο, άγνωστη ημερ. γενν)¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *ο.π.* σελ.46

Παρατηρούμε ότι η ανάπτυξη της οικογένειας σε μουσικό δυναμικό είναι ραγδαία κατά τις πρώτες δεκαετίες της εγκατάστασης της οικογένειας Χαλιγιάννη στον Παρακάλαμο. Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 οι Ρομά μουσικοί που σχετίζονται άμεσα με την οικογένεια Χαλιγιάννη φτάνουν τον αριθμό των 28, χωρίς να υπολογίζουμε σε αυτούς μέλη οικογενειών που σχετίζονται με τους Χαλιγιάννηδες, όπως οι Χαλιλόπουλαιοι. Έτσι από τους 5 μουσικούς της οικογένειας (Φεΐζο Χαλίλ, Ντέμος, Ντίκος, Ισλιάμ και Κερίμης), φτάνουμε τα επόμενα 30 χρόνια σε έναν εξαπλάσιασμό των μουσικών εντός της οικογένειας.

3.4 Οι δεκαετίες του 1950 και 1960. Η ευρεία επαγγελματοποίηση.

Έχοντας εδραιωμένο ένα δίκτυο μέσα στο οποίο τα μέλη της οικογένειας Χαλιγιάννη μπορούν να εξασκούν κερδοφόρα το επάγγελμα του μουσικού, οι δεκαετίες του 1950 και 1960 σηματοδοτούν πια το ολοκληρωτικό πέρασμα τους στις μουσικές δραστηριότητες, οντας πια εκχριστιανισμένοι ή καλύτερα *ελληνοποιημένοι*. Οι μουσικοί της οικογένειας έχουν ήδη προβεί σε αγορές οικοπέδων και ακινήτων κατά την περίοδο 1945-1962¹⁵⁸, πράγμα που φανερώνει άλλωστε και την κατακόρυφη άνοδο που γνώρισε η οικονομική τους επιφάνεια τα προηγούμενα χρόνια.

Η μεγάλη δημογραφική αύξηση της οικογένειας Χαλιγιάννη συμπίπτει και με την διαρκή επέκταση του παραστασιακού της δικτύου. Μέχρι την δεκαετία του 1950, έχοντας ως βάση των μουσικών δραστηριοτήτων της τα χωριά της κοιλάδας του Άνω Καλαμά, η οικογένεια Χαλιγιάννη εδραιώνεται σε όλη την περιοχή του Πωγωνίου Ιωαννίνων φτάνοντας από τα νοτιότερα χωριά της περιοχής όπως η Δημόκορη, οι Κολοβαίοι, η Πάνω και Κάτω Λάβδανη. Ξυλόκαστρο έως τα βορειότερα όπως η Πωγωνιανή, το Σταυροσκιάδι, οι Δρυμάδες και η Σαγιάδα. Από την δεκαετία του 1950 μια ακόμα μεγαλύτερη γεωγραφική εξακτίωση των δραστηριοτήτων της οικογένειας, αυτήν τη φορά προς την πλευρά των χωριών του Ζαγορίου.

Μέσω της συνεργασίας με την μουσική οικογένεια των Ρουνταίων από τα γειτονικά Δολιανά, και συγκεκριμένα με τον κλαρινίστα Φίλιππα Ρούντα, μέλη της οικογένειας Χαλιγιάννη, ιδίως ο κλαρινίστας Χρήστος Χαλιγιάννης (1931, γιος του Μέτη) αρχίζουν να εδραιώνουν την παρουσία τους σε χωριά του Ζαγορίου, όπως το Δίλοφο. Η τριβή με την υφολογικά και ρεπερτοριακά διαφορετική παράδοση του

---

¹⁵⁷ Μέσω του Ζέρβα Χαμίτη, προέκυψε το επίσης μουσικό σόι των «Ζερβαίων».

¹⁵⁸ Γκόγκος Κ. Αντρέας, Παρακάλαμος. *Η πρόσφατη ιστορία του χωριού (Από την απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1995, σελ. 56

Ζαγορίου οδηγεί σε μια νέα σχηματοποίηση του μουσικού ύφους των Παρακαλαμιωτών μουσικών καθώς έρχονται σε επαφή με ένα ρεπερτόριο τελειώς διαφορετικών απαιτήσεων από ότι είχαν συνηθίσει μέχρι τότε. Ο έντονα αστικός χαρακτήρας της μουσικής παράδοσης του Ζαγορίου με τα δάνεια δυτικής μουσικής ξεκινάει να αντανακλάται και στη μουσική παραγωγή του Παρακαλάμου.

Η φήμη των μουσικών της οικογένειας οδηγεί μια σειρά νέους μουσικούς της ευρύτερης περιοχής να αναζητούν μέλη της οικογένειας για να πάρουν μαθήματα στην τεχνική και τό ύφος των Παρακαλαμιωτών μουσικών. Ειδικότερα ο Χρήστος Χαλιγιάννης διδάσκει κλαρίνο με αντάλλαγμα σε είδος, όπως αλεύρι και ξύλα. Ανάμεσα στους μαθητές τους βρίσκονταν ο Νακος Κώτσης από το Βασιλικό, ο Μήλιος από τα Δολιανά και ο Φάκος από την Κληματιά Ζίτσας¹⁵⁹.

Μέσα σε αυτό το κλίμα ρωμαλέας ανάπτυξης της μουσικής δραστηριότητας συντελείται και η εγγραφή των Ρομά του Παρακαλάμου στο δημοτολόγιο το 1962. Στην πραγματικότητα έχοντας ήδη αποκτήσει περιουσίες από τις προηγούμενες δεκαετίες, οι Ρομά του Παρακαλάμου και ιδιαίτερα οι Χαλιγιάννηδες, θεωρούνται ήδη μόνιμα εγκατεστημένοι και δεν αυτοπροσδιορίζονται ως νομάδες¹⁶⁰. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της οικονομικής ανόδου της οικογένειας Χαλιγιάννη βρίσκεται στην *Απόφαση 8/1966*¹⁶¹ του κοινοτικού συμβουλίου του Παρακαλάμου σχετικά με τον καταμερισμό δαπάνης του κοινοτικού φωτισμού, όπου περιλαμβάνει το σύνολο των ακινήτων του χωριού και των ιδιοκτητών τους. Ανάμεσα στους ιδιοκτήτες έχουμε 8 Ρομά μουσικούς, 7 της οικογένειας Χαλιγιάννη και 1 της οικογένειας Μπραχοπούλου, οι οποίοι είναι οι εξής: **Χαλιγιάννης Αντώνης** (ντέφι, γιος του «Κερίμη», γενν. 1930), **Χαλιγιάννης Βασίλειος Ντέμου**, γνωστός και ως «Ρετζέπης» ή «Ρετζιέπ» (κλαρίνο-λαούτο, γιος του «Ντέμου», γενν. 1927), **Χαλιγιάννης Ευάγγελος Ι.** (κλαρίνο, γιός του «Κερίμη», γενν. 1938), **Χαλιγιάννης Κωνσταντίνος Γ.** ή «Νισάτ» (βιολί, γιος του «Κερίμη», γενν. 1924), **Χαλιγιάννης Μιχαήλ Ι.** (κλαρίνο, γιος του «Κερίμη», γενν. 1926), **Χαλιγιάννης Χρήστος Ι.** (κλαρίνο, γιος του «Μέτη», γενν. 1931), **Χαλιγιάννης Χρήστος Ντίκου** (κλαρίνο, γιος του «Καντρή», γενν 1909), **Μπραχόπουλος Βασίλειος Μπράχου** (κλαρίνο, άγνωστη ημερ. γενν.).

¹⁵⁹ Δεν καταφέραμε να εξακριβώσουμε αν πρόκειται για Ρομά ή Ελληνες.

¹⁶⁰ «...Είχαμε σπίτια κανονικά, χτιστά, όχι σαν τους άλλους του γύφτους...» Συνέντευξη με τον Θωμά Χαλιγιάννη, Σιταριά 18/8/2020

¹⁶¹ Κοινοτικό Αρχείο Παρακαλάμου, Πρακτικό 1/9 Ιανουαρίου 1966

Ένα ακόμα ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από την παραπάνω κατάσταση σχετίζεται με την αγοραστική αξία των ακινήτων των Ρομά. Τα ακίνητα των Ρομά κοστολογούνται στην ίδια μεσοσταθμικά τιμή με την αξία παραπάνω από των μισών ακινήτων του Παρακαλάμου, μεταξύ 10.000 δραχμών και 20.000 δραχμών. Σε σύνολο 278 ακινήτων (συμπεριλαμβανομένων αυτών που ανήκουν σε Ρομά), τα 152 κοστολογούνται στις τιμές που προαναφέραμε. Φαίνεται ότι η ένταξη στο δημοτολόγιο του Παρακαλάμου ακολούθησε την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των Ρομά, και δεν οφείλεται σε αυτήν όπως θεωρεί ο Αντρέας Κ. Γκόγκος¹⁶².

Μια ακόμη πληροφορία που μας δίνει η κατάσταση δαπάνης κοινοτικού φωτισμού είναι η ηγεμονική θέση που φαίνεται ότι κατέχουν οι κλαρινίστες ανάμεσα στους μουσικούς του Παρακαλάμου. Από τους 8 μουσικούς που εμφανίζονται ως ιδιοκτήτες ακινήτων, οι 6 είναι κλαρινίστες. Η πρωτοκαθεδρία του κλαρίνου στον σχηματισμό της ορχήστρας φαίνεται ότι αντανακλάται και σε επίπεδο κοινωνικού status. Ο κλαρινίστας Μιχάλης Μπραχόπουλος το διατυπώνει με τον εξής τρόπο: «...Πως είναι για σας να βγάλετε το παιδί σας γιατρό; Ε, για μας έτσι είναι να βγάλεις για στο κλαρίνο... Μεγάλη δουλειά...»¹⁶³.

Ανάμεσα στους μουσικούς της οικογένειας Χαλιγιάννη υπάρχει η ριζωμένη αίσθηση ότι οι δεκαετίες του 1950 και 1960 απετέλεσαν την τομή στην μετάβαση σε μια ευρεία επαγγελματοποίηση της μουσικής δραστηριότητας. Αυτή η αίσθηση είναι εξηγήσιμη στον βαθμό που κατά την διάρκεια αυτών των 2 δεκαετιών συντελούνται μεγάλες οικονομικές ανακατατάξεις ευρύτερα, με κυρίαρχη την μετανάστευση και την ραγδαία αύξηση των ημερομισθίων¹⁶⁴. Η αύξηση των ημερομισθίων δημιούργησε ένα πολύ ευνοϊκό έδαφος πάνω στο οποίο η οικογένεια Χαλιγιάννη κατάφερε να αυξήσει τα εισοδήματά της και να επεκτείνει τον κύκλο των δραστηριοτήτων της.

Το ζήτημα των μετανάστευσης από τον Παρακαλάμο και τα γύρω χωριά φαίνεται ότι επίσης είχε πολύ ευεργετικά αποτελέσματα για την οικονομική κατάσταση των μελών της οικογένειας Χαλιγιάννη. «...Τότε ήταν με τα πολλά λεφτά... Ερχόντουσαν τα καλοκαίρια οι Γερμανοί και οι Αμερικάνοι¹⁶⁵ και πετούσαν λεφτά

¹⁶² Γκόγκος Κ. Ανρέας, ο.π. σελ 56

¹⁶³ Συνέντευξη με τον Μιχάλη Μπραχόπουλο, Σιταριά 13/8/2020

¹⁶⁴ Από το 1954 έως το 1976 το ημερομίσθιο στην Ελλάδα εκτινάχτηκε από τις 30 δραχμές στις 150.

¹⁶⁵ Προφάνως εννοεί τους Έλληνες μετανάστες στην Γερμανία και την Αμερική που επέστρεφαν κατά του θερινού μήνα. Εως σήμερα στα χωριά του Πωγωνίου οι χωριανοί μετανάστες προσδιορίζονται βάσει του τόπου της μετακίνησής τους.

πολλά... Να καταλάβεις, στο Κεφαλόβρυσο που ήταν όλοι Γερμανοί μαζεύανε εκατομμύρια...Βγάλανε λεφτα πολλά...»¹⁶⁶ μας είπε ο Θωμάς Χαλιγιάννης για το πως ο πατέρας του, ο Χρήστος Χαλιγιάννης βίωσε σε οικονομικό επίπεδο τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Είναι τότε που η (παρά)οικονομία των πανηγυριών αποφέρει τεράστια κέρδη στους μουσικούς του Παρακαλάμου.

Το περαιτέρω άνοιγμα της «δουλειάς» στρέφει ακόμα περισσότερα μέλη της οικογένειας Χαλιγιάννη προς το μουσικό επάγγελμα. Άλλα 15 μέλη της οικογένειας, γεννημένα από το 1950 ως το 1970 γίνονται επίσης μουσικοί. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, με την βοήθεια των Θωμά Χαλιγιάννη και Μιχάλη Μπραχόπουλου, μετρήσαμε την παρουσία 40 μουσικών φερόντων το όνομα της οικογένειας. Αν υπολογίσουμε την συνήθη, από την δεκαετία του 1960 και μετά, τετραμελή δομή των κομπανιών, βλέπουμε ότι μόνο η οικογένεια Χαλιγιάνη συντηρεί στους κόλπους της περίπου 10 πλήρεις κομπανίες.

3.5 Η διάρθρωση της μουσικής «σκλήθρας»

Ένα πρώτο γεγονός για την κατανόηση του φαινομένου των Ρομά οικογενειακών κομπανιών στον Παρακάλαμο, είναι η σχεδόν ολοκληρωτική απουσία γυναικών από την μουσική δραστηριότητα. Η απουσία αυτή αντανακλά ευρύτερα τη θέση των γυναικών μέσα στην τσιγγάνικη οικογένεια που χαρακτηρίζεται από την υπεροχή αρρενογονικών αντιλήψεων και την εμμονή στην πατρογραμμική γραμμή καταγωγής¹⁶⁷. Ο αποκλεισμός των γυναικών διαμορφώνει ένα πλαίσιο σαφούς διαχωρισμού των αρμοδιοτήτων εντός της οικογένειας εξασφαλίζοντας την αναπαραγωγή και την συνοχή της κοινωνικής τους οργάνωσης.

Η συμμετοχή των παιδιών στην μουσική δραστηριότητα, είναι ένα ακόμα κρίσιμο χαρακτηριστικό. Όντας εκτός του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος τουλάχιστον μέχρι το 1962¹⁶⁸, οι μουσικοί του Παρακαλάμου εντάσσουν τα παιδιά τους από μικρή ηλικία (ακόμα στα 9 ή 10 έτη) στις μουσικές τους δραστηριότητες, έχοντας τα μαζί τους στην διάρκεια πανηγυριών ή άλλων εκδηλώσεων για να «μάθουν τη δουλειά». Παράλληλα, ανάλογα με την κλίση κάθε παιδιού, αλλά κυρίως

¹⁶⁶ Συνέντευξη με τον Θωμά Χαλιγιάννη, Σιταριά 18/8/2020

¹⁶⁷ Τερζοπούλου Μιράντα-Γεωργίου Γιάννης, *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα. Ιστορία-Πολιτισμός*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων- Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 1996, σελ. 17

¹⁶⁸ Γκόγκος Κ. Αντρέας, Παρακάλαμος. *Η πρόσφατη ιστορία του χωριού (Από την απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1995, σελ. 56

βάσει των αναγκών, γίνεται ο καταμερισμός των μουσικών οργάνων. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους της τόσο εκτεταμένης γνώσης περισσοτέρων από ένα μουσικό όργανο στους μουσικούς της οικογένειας Χαλιγιάννη. Τα παιδιά έρχονται σε επαφή με όλα τα μουσικά όργανα της κομπανίας (κλαρίνο, βιολί, ντέφι, λαούτο) μέχρι να καταλήξουν σε ένα. Στην πράξη το σχολείο αντικαθίστανται με την εκμάθηση μουσικών οργάνων εντός της οικογένειας, εκμάθηση η οποία βρίσκεται πολύ μακριά μεθοδολογικά από την επίσημη μουσική εκπαίδευση. Εδώ η εκμάθηση έχει χαρακτηριστικά εφαρμοσμένης τέχνης, καθώς διδάσκεται όχι μόνο ένα ρεπερτόριο που έχει λειτουργικότητα αποκλειστικά μέσα στο πολιτισμικό περιβάλλον της περιοχής, αλλά και οι λεπτές αποχρώσεις και διαφοροποιήσεις αυτού του ρεπερτορίου ανά χωριό.

Η οικογενειακή οργάνωση της κομπανίας δημιουργεί έναν μηχανισμό εσόδων τα οποία καταλήγουν και αναδιανέμονται εντός της οικογένειας. Η διατήρηση του μηχανισμού αυτού προϋποτίθεται από το φαινόμενο της εκτεταμένης ενδογαμίας και της διεύρυνσης των συγγενειακών ορίων μέσα στην οικογένεια. Εδώ ο γάμος λειτουργεί ως δικλείδα ασφαλείας των συμφερόντων της οικογένειας και υπηρετεί τις ανάγκες διατήρησης των παραστασιακών δικτύων και της μουσικής εργασίας εν γένει. Ειδικότερα, όπως προκύπτει από το γενεαλογικό που παραθέτει ο Βασίλης Ράπτης, πάνω από εικοσιπέντε γυναίκες της οικογένειας Χαλιγιάννη, γεννημένες από το 1912 ως το 1960, νυμφεύθηκαν μουσικούς, είτε της οικογένειας τους, είτε από τα άλλα μουσικά σόγια του Παρακαλάμου, όπως οι «*Τζιχαναίοι*» και οι «*Μπραχόπουλοι*».

Μέσω των γάμων εντάσσονται στον οικογενειακό ιστό μουσικοί από άλλα σόγια, γεγονός που διευρύνει τον κύκλο των εργασιών της οικογένειας τόσο γεωγραφικά, όσο και οικονομικά. Αποκτάται πρόσβαση σε νέες αγορές, και ισχυροποιείται η θέση της οικογένειας σε επίπεδο φήμης αλλά και μαζικότητας. Τουλάχιστον από την δεκαετία του 1950, η οικογένεια των Χαλιγιάννηδων, αποτελεί ήδη μια διευρυμένη οικογένεια κατά το τσιγγάνικο πρότυπο.

Η ίδια όμως η κομπανία συνιστά έναν τόπο ιεραρχικό. Η κατανομή των οργάνων έχει σαφή αξιολογική ιεράρχηση για το ταλέντο του κάθε παιδιού της οικογένειας που μπαίνει στην διαδικασία εκμάθησης του. Έτσι ωθούνται στην εκμάθηση του κλαρίνου κατά κανόνα οι πιο ταλαντούχοι μουσικά, ενώ οι υπόλοιποι, κατά αξιολογική σειρά, ωθούνται προς το βιολί, το λαούτο και το ντέφι. Ο ηγεμονικός ρόλος του κλαρίνου αποτυπώθηκε και στην περιουσιακή κατάσταση που

είδαμε παραπάνω. Από τα επτά μέλη της οικογένειας Χαλιγιάννη, όπως είδαμε¹⁶⁹, που εμφανίζονται ως ιδιοκτήτες ακινήτων, οι πέντε είναι κλαρινίστες. Αντανακλάται λοιπόν και οικονομικά η εσωτερική ιεραρχική διάρθρωση της κομπανίας.

Συνοπτικά, μπορούμε να πούμε ότι η δομή της μουσικής «σκήθρας» των Χαλιγιάννηδων δεν απέχει από τον τρόπο οργάνωσης στη βάση συγγενειακών δεσμών, που απαντάται στο σύνολο των Ρομά κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο, διατηρώντας φυσικά διαφοροποιήσεις που προκύπτουν από στενότερη οικονομική σχέση τους με την μουσική. Χαρακτηρίζεται από την παντελή απουσία γυναικών στις μουσικές δραστηριότητες (την κυρίαρχη δηλαδή βιοποριστική πρακτική για τους Χαλιγιάννηδες), την εδραίωση ενός δικτύου συμμαχιών μέσω των γάμων και την ένταξη ανηλίκων στις εργασιακές σχέσεις.¹⁷⁰

3.6 Στοιχεία της μουσικής δραστηριότητας της οικογένειας Χαλιγιάννη

Η οργάνωση των κομπανιών στην βάση των οικογενειακών δεσμών, όπως έχουμε ήδη δει, συνιστά μια υποπερίπτωση της ευρύτερης πρακτικής οργάνωσης της εργασίας στο πλαίσιο της οικογένειας, που συναντάται εκτεταμένα στις Ρομά κοινότητες του ελλαδικού χώρου. Αυτός ο τύπος οικογενειακής διάρθρωσης της εργασίας διαμόρφωσε ένα έδαφος πάνω στο οποίο η οικογένεια Χαλιγιάννη κατάφερε να εδραιωθεί και να αναπτυχθεί ως μουσική οικογένεια. Αξιοποιώντας κάθε μέλος του οικογενειακού σχηματισμού στην κατεύθυνση του μουσικού επαγγέλματος, δημιουργήθηκε ένα ανθρώπινο δυναμικό το οποίο επέκτεινε διαρκώς το παραστασιακό δίκτυο της οικογένειας, εξασφαλίζοντας τον βιοπορισμό των μελών της.

Τουλάχιστον μέχρι την δεκαετία του 1960¹⁷¹, ο σχηματισμός των κομπανιών των Χαλιγιάννηδων είχε ιδιαίτερα ρευστό και μεταβλητό χαρακτήρα, τόσο οργανολογικά όσο και στον αριθμό των μουσικών που τις απάρτιζαν. «...10 άτομα έχει τύχει να πάνε σε δουλειά, 7, 8, όσοι πιο πολλοί μπορούσαν για να πάρουν μεροκάματο...»¹⁷². Ο αριθμός των ατόμων της κομπανίας ήταν ακαθόριστος. Το κριτήριο εδώ βρισκόταν, όχι τόσο σε μια ενορχηστρωτική συνέπεια, αλλά στην κατά

¹⁶⁹ Κοινοτικό Αρχείο Παρακαλάμου, Πρακτικό 1/9 Ιανουαρίου 1966

¹⁷⁰ Τερζοπούλου Μιράντα-Γεωργίου Γιάνης, *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα. Ιστορία-Πολιτισμός*. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 1996, σελ. 17-19

¹⁷¹ Συνέντευξη με τον Θωμά Χαλιγιάννη, Σιταριά 18/8/2020

¹⁷² Συνέντευξη με τον Μιχάλη Μπραχόπουλο, Σιταριά 13/8/2020

το δυνατόν μαζικότερη εμπλοκή στην μουσική διαδικασία η οποία απέφερε έτσι κέρδη στο σύνολο της οικογένειας. Σε αυτή την βάση η οργανολογική διάταξη είχε ευμετάβλητο χαρακτήρα: «...Μπορεί να πήγαιναν 2 λαούτα, 2 κλαρίνα και ντέφια... Έτσι πληρωνόντουσαν όλοι και ήταν και η δουλειά πιο ξεκούραστη απ'ότι σήμερα...». Μέσω αυτής της εδραιωμένης ρευστότητας καθίσταται επίσης πολύ πιο εύκολη η είσοδος των μικρότερων παιδιών της οικογένειας στην «δουλειά»: «...Από μικρό παιδάκι μ' έπαιρνε ο πατέρας μου στη δουλειά... Για να ξεκουράζεται με έβαζε και έμενα και φυσούσα ότι ήξερα.. Έτσι μάθαμε, ακούγοντας, με τ' αντί...»¹⁷³. Σε αυτό το ζήτημα θα επανέλθουμε παρακάτω.

Για να γίνουν πιο κατανοητά τα παραπάνω πρέπει να αποσαφηνιστούν κάποια πράγματα σχετικά με τις οικονομικές διαδικασίες μέσω των οποίων λαμβάνουν χώρα τα παραπάνω. Σχεδόν σε όλη την διάρκεια του 20^{ου} αιώνα η μουσική δραστηριότητα της οικογένειας Χαλιγιάννη σε γλέντια, πανηγύρια, ιδιωτικές συναθροίσεις κ.τ.λ. δεν γίνεται με όρους συμφωνημένης αμοιβής και προκαθορισμένων οικονομικών ανταλλαγμάτων. Η αμοιβή εξαρτάται από την προαιρετική χρηματική συνεισφορά των συμμετεχόντων στην εκάστοτε περίπτωση, από την «χαρτούρα». Η «χαρτούρα» συνιστά αφ' ενός μια διαδικασία μέσω της οποίας ο γλεντιστής αποτιμά και επιβραβεύει την κομπανία, αφετέρου λειτουργεί προς επίδειξη της οικονομικής επιφάνειας του, εγκαθιστώντας μια ιεραρχία στην διάταξη του γλεντιού: «... Ξέρεις τι γινόταν στα χωριά 'δω γύρω; Σκοτώνονταν ποιος θα τους ρίξει τα περισσότερα λεφτά... Εκατομμύρια... Βέβαια έτσι, αυτοί που δεν τα 'χαν δεν χορεύαν...»¹⁷⁴. Όπως και να έχει, αυτή η διαδικασία δημιούργησε και τους όρους με τους οποίους όλο και περισσότερα μέλη της οικογένειας Χαλιγιάννη μπόρεσαν να ενταχθούν στις μουσικές δραστηριότητες της οικογένειας.

Μέρος της διαδικασίας της «χαρτούρας» ήταν (και είναι) τα λεγόμενα «κολλήματα». Τα «κολλήματα»¹⁷⁵ είναι το επιδεικτικό κόλλημα χαρτονομίσματος μεγάλης αξίας στο μέτωπο κάποιου μουσικού της κομπανίας, συνήθως του κλαρινίστα, από κάποιον συμμετέχοντα στο γλέντι. Από αυτή την διαδικασία προέρχεται και η ευρέως διαδεδομένη φράση ανάμεσα στους μουσικούς του

---

¹⁷³ Συνέντευξη με τον Θωμά Χαλιγιάννη, Σιταριά 18/8/2020

¹⁷⁴ Συνέντευξη με τον Σταύρο Βιρβίλη, Παρακάλαμος 17/8/2020

¹⁷⁵ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Η πρόσφατη ιστορία του χωριού (Από την Απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Τόμος Β, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 47

Παρακαλάμου «μάζεψε τα κολλήματα», που λέγεται για το μέλος της κομπανίας που έχει επιφορτιστεί το μάζεμα των χρημάτων¹⁷⁶.

Το γεγονός της μη ύπαρξης συγκεκριμένης οικονομικής συμφωνίας ανάμεσα στα συμβεβλημένα μέρη, δημιούργησε την ανάγκη να εξασφαλίζεται η παρουσία των μουσικών τις συμφωνημένες ημερομηνίες. Ελλείπει κάποιου άλλου συμφωνητικού, εφαρμοζόταν ευρέως η πρακτική του «καπάρου». Η πρακτική αυτή αποτελούσε τη διαδικασία κατά την οποία ο ενδιαφερόμενος για την απασχόληση της ορχήστρας, προχωρούσε σε δέσμευση κάποιου οργάνου της κομπανίας, ή και όλων, εν είδει ενέχυρου, για να διασφαλίσει την παρουσία τους. Πολλές φορές στο «καπάρο» δεσμεύονταν χρήματα που δίναν οι ίδιοι οι μουσικοί. Έπειτα από την δεκαετία του 1950, η διαδικασία αυτή εξαλείφθηκε, ενώ στον μικρό βαθμό που συνεχίστηκε ήταν κατακριτέα από το σύνολο των μουσικών: «...Το κάναν κάποιοι, αλλά ντροπή... Να πληρώνεις για να παίζεις; Που ακούστηκε...»¹⁷⁷, μας είπε ο Θωμάς Χαλιγιάννης. Όμως το ζήτημα φαίνεται να είναι λίγο πιο περίπλοκο. Η εμφάνιση του «καπάρου» και η επακόλουθη εξαφάνιση του σχετίζεται με μια σειρά παράγοντες. Η ευρεία χρήση αυτής της πρακτικής εδράζεται καταρχάς στην μη επάρκεια μουσικού δυναμικού για την κάλυψη των γλεντιστικών αναγκών. Αυτή η λειψανδρία οδηγούσε πολλές φορές τους ίδιους τους μουσικούς να εγκαταλείπουν μια κλεισμένη δουλειά γιατί στο μεσοδιάστημα παρουσιαζόταν μια ευκαιρία για μεγαλύτερο κέρδος, την οποία φυσικά δεν προσπερνούσαν. Έτσι διαμορφώθηκε η ανάγκη να διασφαλίζεται η παρουσία των μουσικών. Η φθίνουσα πορεία της συγκεκριμένης πρακτικής από τη δεκαετία του 1950, σχετίζεται ακριβώς με την εμφάνιση πολλών νέων μουσικών της οικογένειας, εμφάνιση η οποία οδήγησε σε μια επάρκεια μουσικού δυναμικού στην περιοχή, με αποτέλεσμα το «καπάρο» να τεθεί σε αχρηστία καθώς η εύρεση μουσικών έγινε ευκολότερη.

Η αμοιβή της ορχήστρας όπως είδαμε είχε ένα ολοκληρωτικά ρευστό χαρακτήρα και δεν συνιστούσε μια εργασιακή σχέση η οποία υπόκειται σε ένα καθεστώς μισθωτής εργασίας. Το χρηματικό ποσό που έπαιρνε η ορχήστρα διαιρούνταν σε ίσα μερίδια για τους συμμετέχοντες μουσικούς, αν και πολλές φορές ο εκάστοτε κλαρινίστας έπαιρνε 10% παραπάνω από του υπόλοιπους¹⁷⁸. Όχι μόνο γιατί

---

¹⁷⁶ Συνέντευξη με τον Σταύρο Βιρβίλη, Παρακάλαμος, 18/8/2020

¹⁷⁷ Συνέντευξη με τον Θωμά Χαλιγιάννη, Σιταριά 18/8/2020

¹⁷⁸ Γκόγκος Κ. Αντρέας, ο.π. σελ. 47

ο κλαρινίστας θεωρούνταν ο αρχηγός της κομπανίας, αλλά γιατί κουραζόταν και περισσότερο από τους υπόλοιπους¹⁷⁹.

Ας επανέλθουμε όμως στο ζήτημα της παρουσίας των ανήλικων παιδιών της οικογένειας στη διαδικασία της μουσικής εργασίας. Συμμετέχοντας από πολύ μικρή ηλικία, πολλές φορές και κάτω των 12 ετών¹⁸⁰, επιτυγχάνεται σε ένα πρώτο επίπεδο η εξοικείωση και εκμάθηση του απαραίτητου ρεπερτορίου και κατακτιέται *in situ* η τεχνική επάρκεια στον χειρισμό του εκάστοτε μουσικού οργάνου. Όπως έχει επισημανθεί, ο χαρακτήρας της μουσικής εκπαίδευσης συνίσταται κατά βάση στην διαμόρφωση μιας τεχνικής η οποία υπηρετεί τις πολύ συγκεκριμένες ανάγκες εφαρμογής της κατά την διαδικασία της επιτέλεσης, για αυτό και δεν έχει επ' ουδενί τον αφηρημένο χαρακτήρα που έχει η αντίστοιχη διδασκαλία στα πλαίσια της επίσημης μουσικής εκπαίδευσης.

Αυτό όμως που κατακτιέται κυρίως, είναι η μύηση στις εσωτερικές ισορροπίες ενός γλεντιού και η εμπέδωση του ρόλου του μουσικού μέσα σε αυτό. Ενταγμένοι από μικρή ηλικία στις γλεντιστικές διαδικασίες της περιοχής, οι Ρομά μουσικοί μαθαίνουν συνήθειες και έξεις των ντόπιων γλεντιστών της περιοχής, λειτουργώντας ανά πάσα στιγμή στην κατεύθυνση των επιθυμιών της ομήγυρης. Αμοιβόμενοι πάντα στην βάση της ικανοποίησης των παρευρισκομένων, οι Ρομά μουσικοί αναπτύσσουν έτσι ένα οξύ αισθητήριο για την κατανόηση της εκάστοτε συνθήκης, αφού μέσω της ευελιξίας τους στις απαιτήσεις του γλεντιού μπορούσαν να αυξήσουν την αμοιβή τους.

3.7 Οι άλλες μουσικές σκλήθρες του Παρακάλαμου

Μαζί με την οικογένεια του Φεϊζο Χαλίλ, έφτασε στον Παρακάλαμο μια ακόμη οικογένεια μουσικών, αυτή του Σιάκιο Ιμπραήμ. Ο κλαρινίστας Σιάκιο Ιμπραήμ¹⁸¹ είχε ήδη συγκροτημένη μουσική κομπανία αποτελούμενη από τους 4 γιους του, οι οποίοι ήταν οι εξής:

Φεϊμης (βιολί), **Μπράχος** (κλαρίνο), **Χαϊρεντίν** (λαούτο-τραγούδι) και **Ισένης** (βιολί)

¹⁷⁹ Συνέντευξη με τον Θωμά Χαλιγιάννη, Σιταριά 18/8/2020

¹⁸⁰ Συνέντευξη με τον Μιχάλη Μπραχόπουλο, Σιταριά 13/8/2020

¹⁸¹ Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Η πρόσφατη ιστορία του χωριού (Από την απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1995, σελ.46

Η σκλήθρα του Σιάκιο Ιμπραήμ σύναψε, ήδη από την δεκαετία του 1920, συμμαχία με την οικογένεια του Φεΐζο Χαλίλ, μέσω του γάμου του γιου του Μπράχου με την Ταϊμπέ, εγγονής του Φεΐζο Χαλίλ. Η οικογένεια του Σιάκιο Ιμπραήμ υπήρξε κατά πολύ μικρότερη εν συγκρίσει με την οικογένεια του Φεΐζο Χαλίλ, διατήρησε και αυτή όμως καθ' όλη την διάρκεια του 20ου αιώνα στενή σχέση με το μουσικό επάγγελμα. Κατά την διαδικασία εκχριστιανισμού των Ρομά του Παρακαλάμου, η οικογένεια Ιμπραήμ μετονομάστηκε σε Μπραχοπούλου, εκ του κλαρινίστα της οικογένειας Μπράχου. Το «Μπράχος» αποτελούσε μια εξελληνισμένη εκδοχή του «Ιμπραήμ»¹⁸².

Με την πάροδο των ετών προέκυψαν και άλλα μουσικά σόγια, τα οποία συνιστούν παρακλάδια των των «σκληθρών» του Φεΐζο Χαλίλ και Σιάκιο Ιμπραήμ. Όπως οι *Τζιχαναίοι*, οι *Ζερβαίοι*, οι *Χαλιλόπουλοι* και οι *Οικονομαίοι*.

3.8. Οι Ρομά μουσικοί ως «φιλήσυχου», «αγαπητοί» και «πρώην γύφτοι»

Η έντονη και διαχρονική παρουσία των Ρομά μουσικών του Παρακαλάμου και ιδιαίτερα της οικογένειας Χαλιγιάννη, στον πυρήνα των γλεντιών και των πανηγυριών των χωριών της κοιλάδας του Άνω Καλαμά και ευρύτερα, διαμόρφωσε μια εντελώς ιδιότυπη συνθήκη αποδοχής και πρόσληψης τους. Η συνθήκη αυτή χαρακτηρίζεται από μια αμφισημία. Οι Ρομά του Παρακαλάμου, γράφει σχετικά η Ασπασία Θεοδοσίου, «...αποτελούν την ορατή και επιτελούμενη αναπαράσταση του αμφίσημου και οριακού «άλλου», που ταυτόχρονα συμπεριλαμβάνεται και αποπέμπεται από το εθνικό φαντασιακό...»¹⁸³. Αυτή η συνθήκη αμφισημίας οδηγεί σε παράδοξες κρίσεις που φανερώνουν την δυσκολία προσέγγισης του ζητήματος μέσω των εθνοκεντρικών στερεοτύπων. Στην περίπτωση των Ρομά μουσικών του Παρακαλάμου, η αδυναμία ολοκληρωτικής συμπερίληψης τους σε μια συμπαγή εθνοκεντρική αφήγηση δημιουργεί τους όρους μιας επιλεκτικής πρόσληψης πτυχών της ετερότητας τους. Η επανασυναρμολόγηση της Τσιγγάνικης ετερότητας στην βάση της ενσωμάτωσης της στο κυρίαρχο εθνικό αφήγημα, ορίζει ένα πεδίο εντός του οποίου ευνοούνται ουσιοκρατικές αντιλήψεις. Δεν είναι μόνο, και δεν είναι τόσο το γεγονός ότι αυτή η επανασυναρμολόγηση γίνεται με ψευδείς όρους, αλλά είναι κυρίως η ένταση με την οποία αυτονομούνται στοιχεία της Τσιγγάνικης ταυτότητας,

¹⁸² Συνέντευξη με τον Μιχάλη Μπραχόπουλο, Σιταριά 13/8/2020

¹⁸³ Θεοδοσίου Ασπασία, «Όταν έγινε Ελληνικό: Γύφτοι, Μουσική και «Αυθεντικότητα» στα Ελληνοαλβανικά Σύνορα», στο *Επιθέωση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμος 128 Α'. 2009, σελ. 115

τα οποία αποκτούν νόημα μόνο μέσα στην εγγενή διαπλοκή τους. Ειδωμένα έτσι, έξω από το πλαίσιο λειτουργίας τους και αποσυνδεδεμένα το ένα από το άλλο, μπορούν εύκολα να μας οδηγήσουν σε εξωιστορικές κρίσεις.

Χαρακτηριστικά είναι τα όσα γράφει ο Γιάννης Θ. Μούτσιος, σε μία από τις ελάχιστες βιβλιογραφικές αναφορές στο θέμα των Ρομά μουσικών του Παρακαλάμου¹⁸⁴. Οι Ρομά του Παρακάλαμου προσδιορίζονται ως «οργανοπαίχτες-γύφτοι» οι οποίοι «...έπαιζαν και παίζουν μερακλήδικα και κεφάτα τραγούδια και μας διασκεδάζουν...»¹⁸⁵. Η εμπλοκή τους με την πολιτιστική ζωή της περιοχής είναι δύσκολο να αντιστοιχηθεί με την *γυφτότητα* τους. Κατασκευάζεται έτσι, για την κατανόηση του φαινομένου, μια φόρμουλα διακριτότητας των Ρομά του Παρακαλάμου, από τους Ρομά της υπόλοιπης Ελλάδας:

...Δεν μοιάζουν με τους άλλους γύφτους ή τσιγγάνους άλλων περιοχών της Ελλάδας, που είναι πονηροί, σκληροί, κλέφτες και προσπαθούν να σε ξεγελάσουν για να σου αρπάξουν χρήματα και κοσμήματα. Οι οργανοπαίχτες του Παρακαλάμου ήταν και είναι φιλήσυχoi, αγαπητοί και χαϊρόμαστε να συμβιώνουμε και να γλεντούμε μ' αυτούς...»¹⁸⁶

Ενταγμένοι και έχοντας κεντρικό ρόλο μέσα στην συλλογική μνήμη των κατοίκων της περιοχής, οι Ρομά του Παρακαλάμου, απεκδύονται τις αρνητικές συνδηλώσεις της ετερότητας τους και προσαρμόζονται ως μουσικοί στην εκτύλιξη του αφηγήματος της *ελληνικότητας* της περιοχής. Χωρίς να απεμπολείται η ετερογένεια τους, συγκροτούν μια ιδιότυπη έκφανση υποκειμενικότητας, αυτής των «οργανοπαιχτών-γύφτων». Η δυσκολία συμπερίληψης μετατρέπεται σε μια τμηματική (και εν τέλει ιεραρχική) αποδοχή του ρόλου των Ρομά μέσα στον κοινωνικό ιστό του Παρακαλάμου.

Πολύ ενδιαφέρουσα, στο ίδιο μοτίβο, είναι και η προσέγγιση του συγγραφέα στο ζήτημα της θρησκευτικής πίστης των Ρομά του Παρακαλάμου. Ο μουσουλμανισμός των Ρομά του Παρακαλάμου ήταν τόσο επιφανειακός που οι ίδιοι οι Ρομά ήταν περισσότερο Χριστιανοί από τους Βλάχους και τους Έλληνες του Παρακαλάμου:

...Ήταν αβάπτιστοι και απ' τα ντουμάνια που φορούσαν τους είχαμε ονομάσει τουρκόγυφτους. Πάντα μας προξενούσαν την περιέργεια με την περιβολή τους. Ανεξάρτητα αν δεν ήταν βαπτισμένοι χριστιανοί πίστευαν πάρα πολύ στην χριστιανική

¹⁸⁴ Γιάννης Θ. Μούτσιος, Τα Πανωχώρια της Μουργκάνας. Ηπειρος, Αλβανία, Μαυρονόρος, Παρακάλαμος του όρους Κσαιδιάρη, Γιάννινα 1998

¹⁸⁵ Γιάννης Θ. Μούτσιος, *ο.π.* σελ.601

¹⁸⁶ Γιάννης Θ. Μούτσιος, *ο.π.* σελ.601

θηρσκεία, πιθανόν και περισσότερο από μας. Σαν ερχόταν η γιορτή της Ευαγγελίστριας του μοναστηριού του Σωσίνου, πήγαιναν στις 25 Μαρτίου, συν γυναιζί και τέκνοις και εκκλησιάζονταν. Επίσης και στην εορτή του Αγίου Γεωργίου, παρουσίαζαν το ίδιο θέαμα ερχόμενοι στην εκκλησία άρρενε τε και θήλεα, καθαρωντυμένοι κι όλοι με τις λαμπάδες στα χέρια και μας προξενούσαν μεγάλη εντύπωση.¹⁸⁷

Η ιδιαιτερότητα των Ρομά του Παρακαλάμου, ιδιαιτερότητα που δημιουργεί και τους ευνοϊκούς όρους αποδοχής τους, φαίνεται ότι δεν προέκυψε, μόνο και κυρίως, από την παρουσία τους ως μουσικοί στην ζωή της κοινότητας, αλλά προϋπήρχε της εγκατάστασης τους. Έτσι η μουσική δραστηριότητα των Γύφτων του Παρακαλάμου είναι εγγεγραμμένη μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διαφοροποίησης τους από άλλους Ρομά. Η ανάδειξη θρησκευτικών ομοιογενείων ανάμεσα στους Ρομά και τους ντόπιους μειώνει την εθνοτική απόσταση και, κυρίως, βοηθάει στην συμπερίληψη τους ως αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικότητας των παραδόσεων της περιοχής.

Με το πέρασμα των ετών και την αποφασιστικότερη προσαρμογή των Ρομά στον κοινωνικό ιστό του Παρακαλάμου, την άνοδο του βιοτικού τους επιπέδου και την ένταξη τους στις εκπαιδευτικές δομές, ανεξαρτητοποιήθηκαν. Έτσι για τον συγγραφέα δεν είναι πια «γύφτοι-οργανοπαίχτες» όπως οι προπάτορες τους, αλλά «πρώην γύφτοι χριστιανοί-οργανοπαίχτες»¹⁸⁸. Αυτοί, οι ευκατάστατοι πια, «πρώην γύφτοι» οφείλουν να αισθάνονται υπόχρεοι στον πρώην Δήμαρχο του Παρακαλάμου Παναγιώτη Μπίκα, που με πρωτοβουλία του εκχριστιανίστηκαν το 1945. «...Τούτο να το χρωστάνε στον Παναγιώτη Μπίκα και κάπου-κάπου πηγαίνοντας στην εκκλησία και στο νεκροταφείο να τον θυμούνται και να του ανάβουν κανένα κεράκι...»¹⁸⁹

Μία άλλη περίπτωση προσέγγισης των Ρομά μουσικών του Παρακαλάμου, είναι αυτή της γνωστής ερευνήτριας της ελληνικής παραδοσιακής μουσικής, Δόμνας Σαμίου. Το 1976 παρουσιάζοντας για την κρατική τηλεόραση την εκπομπή «Μουσικό Οδοιπορικό» βρέθηκε στον Παρακάλαμο για να συναντήσει τους εκεί μουσικούς. Προλογίζοντας τους, διατύπωσε τα εξής:

...Εδώ στον Παρακάλαμο, που είναι γνωστός σαν το χωριό που βγάζει τους περισσότερους μουσικούς της περιοχής, βρήκαμε τους μουσικούς Χρήστο Χαλιγιάννη που παίζει κλαρίνο, Κώστα Χαλιγιάννη που παίζει λαούτο, Βασίλη Χαλιγιάννη που

¹⁸⁷¹⁸⁷ Γιάννης Θ. Μούτσιος, ο.π. σελ.601

¹⁸⁸ Γιάννης Θ. Μούτσιος, ο.π. σελ.603

¹⁸⁹ Γιάννης Θ. Μούτσιος, ο.π. σελ.603

παίζει βιολί και Θανάση Χαλιγιάννη που παίζει ντέφι. Οπως βλέπουμε όλοι ανήκουν στην ίδια οικογένεια. Αδέλφια, ξαδέλφια, θείοι... Πράγμα που χαρακτηρίζει τους μουσικούς της Ηπείρου...¹⁹⁰

Εδώ οι Ρομά μουσικοί του Παρακαλάμου, δεν αναφέρονται ως «Ρομά», άλλα ως «μουσικοί του Παρακαλάμου», χωρίς εθνοτικό προσδιορισμό. Η εκπομπή άλλωστε είχε ελληνοκεντρικό περιεχόμενο. Το ζητούμενο σε αυτήν την περίπτωση είναι η ανάδειξη της *ελληνικότητας* της μουσικής παράδοσης της μεθοριακής περιοχής του Παρακαλάμου. Οντας στα Ελληνοαλβανικά σύνορα, η προσέγγιση του ζητήματος μετατρέπεται σε μια «πολιτική της παράδοσης»¹⁹¹, υπό την έννοια μιας επιλεκτικής χρήσης ταυτοτικών στοιχείων μιας ετερογενούς εθνοτικής ομάδας για τις ανάγκες παρουσίασης μιας ομοιογενούς εθνικής υπόστασης. Γράφουν σχετικά οι Νιτσιάκος και Μάντζος:

...Γι' αυτό ακριβώς, στα όρια του έθνους, στα σύνορα του εθνικού χώρου, υπάρχει μεγάλη ανάγκη πιο έντονης σφυρηλάτησης της εθνικής ταυτότητας και κυρίως εμφατικής ανάδειξης των διαφορών με τους γείτονες. Στα όρια, επειδή εκεί τα πράγματα δεν είναι καθαρά στην πραγματικότητα, υπάρχει μεγαλύτερη ανάγκη παραγωγής μιας μυθολογίας περί «αρχέγονης και γνήσιας εθνικής ταυτότητας»...¹⁹²

Έτσι η γεωγραφική οριακότητα του Παρακαλάμου λειτουργεί ως ευνοϊκός όρος για την προσαρμογή των Ρομά μουσικών στις επιταγές του εθνικού αφηγήματος. Στον πρόλογο της επίσης, η Δόμνα Σαμίου, γενικεύει το ζήτημα, λέγοντας πως η οικογενειακή διάρθρωση των κομπανιών συναντάται και χαρακτηρίζει τους μουσικούς της Ηπείρου. Οι μουσικοί της Ηπείρου, όλοι Ρομά τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970¹⁹³, οργανώνονται σε οικογενειακές κομπανίες όχι γιατί είναι μουσικοί, αλλά γιατί είναι Τσιγγάνοι. Εδώ ξανά, ο προσδιορισμός των Ρομά ως «μουσικοί», τους μετατοπίζει προς τον πυρήνα των παραδόσεων του εθνικού κράτους αντιδιαστέλλοντας εμμέσως την μουσική ιδιότητα τους από την εθνοτική τους διαφοροποίηση, προκρίνοντας την πρώτη.

¹⁹⁰ Youtube.com/watch?v=Dvbb1tl3Hmw

¹⁹¹ Νιτσιάκος Βασίλης-Μάντζος Κωνσταντίνος, «Πολιτικοποιώντας την Παράδοση: Χρήσεις των Πολυφωνικών στην Ελλάδα και την Αλβανία, στον συλλογικό τόμο, *Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2003, σελ.131-149

¹⁹² Νιτσιάκος Βασίλης-Μάντζος Κωνσταντίνος, *ο.π.* σελ.132

¹⁹³ Συνέντευξη με τον Θωμά Χαλιγιάννη, Σιταριά 18/8/2020

Συμπεράσματα-συζήτηση

Η εκτεταμένη διεύρυνση του μουσικού επαγγέλματος στον Παρακάλαμο και η εμπλοκή των Ρομά σε αυτό μπορεί να γίνει κατανοητή ως αποτέλεσμα της συνύπαρξης μιας σειράς παραγόντων, η αλληλεπίδραση των οποίων ευνόησε την δημιουργία μιας ευημερούσας μουσικής κοινότητας Ρομα. Έτσι η ιδιοτυπία του φαινομένου δεν μπορεί να αναζητηθεί στην φύση των Ρομά μουσικών αλλά στην ανάδειξη κάποιων ιστορικών όρων που συνετέλεσαν στην ανάδυσή του. Έτσι ο «γύφτος μουσικός του Παρακαλάμου» συνιστά κατά κύριο λόγο μια κοινωνική κατασκευή που αντανακλά ευρύτερες διεργασίες. Μέσω αυτών των διεργασιών προωθείται η παγίωση του ρόλου των Ρομά μουσικών μέσα στο κοινωνικό σύνολο του Παρακαλάμου και ευρύτερα στην περιοχή του Άνω Καλαμά, αλλά και εμποδώνεται η ελληνικότητα της μουσικής τους παραγωγής.

Επανερχόμαστε στο αφετηριακό ερώτημα της εργασίας, γιατί στον Παρακάλαμο; Η εγκατάσταση των μουσουλμάνων Ρομά στον Παρακάλαμο το 1912-1913 υπαγορεύεται από τις μεγάλες αγροτικές δυνατότητες του κάμπου, στο περιθώριο των οποίων οι Ρομά μπορούν να εξασκήσουν μια σειρά από γνωστές σε αυτούς βιοποριστικές πρακτικές. Η οικογένεια Χαλιγιάννη έχοντας ήδη γνώση στον χειρισμό των μουσικών οργάνων αρχίζει την μουσική της δραστηριότητα στην περιοχή. Το κρίσιμο εδώ είναι να κατανοήσουμε ότι αυτή η δραστηριότητα λαμβάνει χώρα σέ ένα πλαίσιο εντός του οποίου ο βιοπορισμός της είναι εξασφαλισμένος από ένα σύνολο εξωμουσικών δραστηριοτήτων. Στην αρχική φάση της εγκατάστασης της, η μουσική δραστηριότητα αποτελούσε ένα μόνο μέρος του κύκλου εργασιών της οικογένειας Χαλιγιάννη και μόνο με την πάροδο των ετών συντελέστηκε το ολοκληρωτικό πέρασμα σε μια ευρεία επαγγελματοποίηση της μουσικής δραστηριότητας.

Από την δεκαετία του 1930, κάποια μέλη της οικογένειας όπως ο Κερίμης και ο Καντρής καταφέρνουν να βιοπορίζονται αποκλειστικά από την εργασία τους ως μουσικοί στα πανηγύρια και τα γλέντια της περιοχής. Έχοντας ήδη δυο δεκαετίες στην περιοχή του Άνω Καλαμά, κάποια μέλη της οικογένειας Χαλιγιάννη είχαν καταφέρει να συγκροτήσουν ένα παραστασιακό δίκτυο το οποίο μπορούσε να καλύψει τις οικονομικές τους ανάγκες. Ο εκχριστιανισμός τους το 1945 και η

επακόλουθη ελληνοποίηση των ονομάτων τους δεν μπορεί να μην σχετίζεται, πέρα από τις ανάγκες εθνοτικής ομογενοποίησης μεθοριακών περιοχών, με το γεγονός ότι μέσω της μουσικής δραστηριότητας των Χαλιγιάννηδων το βιοτικό επίπεδο των Ρομά του Παρακαλάμου γνώρισε αύξηση και πλησίασε σε μεγάλο βαθμό το βιοτικό επίπεδο των ντόπιων.

Η καλύτερη αποδοχή και ένταξη μέσα στον κοινωνικό ιστό της περιοχής στηρίχθηκε στην σταδιακή ανάπτυξη της οικονομικής τους επιφάνειας, ανάπτυξη η οποία φυσικά δεν εξάλειψε την εθνοτική τους ετερογένεια αλλά λειτούργησε πολύ ευνοϊκά στον βαθμό που κάλυπτε σε ένα βαθμό το ταξικό χάσμα μεταξύ των Ρομά και των ντόπιων. Εδώ οι δυνάμεις της οικονομίας υποβιβάζουν την εθνοτική διαφορά σε δευτερεύουσα. Έτσι δεν είναι μόνο, και δεν είναι τόσο το γεγονός ότι οι Ρομά μουσικοί του Παρακαλάμου απέκτησαν μια συμβολική λειτουργία στο πλαίσιο της αποσαφήνισης της εθνικής συνέχειας μιας μεθοριακής περιοχής. Είναι το γεγονός ότι δια μέσου της συμβολοποίησης τους εξασφάλισαν οικονομικούς πόρους αρκετούς για μια διαβίωση ανάλογη με των ντόπιων.

Η συμβολοποίηση τους δεν μπορεί να ιδωθεί χωριστά από την γεωγραφική θέση του Παρακαλάμου. Ευρισκόμενος σε μια οριακή θέση, δίπλα στα ελληνοαλβανικά σύνορα, ο Παρακαλάμος μοιάζει να χρειάζεται μια σαφέστερη αντιδιαστολή με μια σειρά παραδόσεις που απαντώνται και στην άλλη πλευρά των συνόρων. Αν δεχτούμε την διατύπωση ότι «...Το σύνορο μπορεί να είναι γεωγραφικά περιθωριακό, αλλά συμβολικά κεντρικό...»¹⁹⁴, γίνεται σαφές ότι οι ανάγκες συμβολοποίησης παραδόσεων και των φορέων τους αποκτούν ένταση ανάλογη με την γεωγραφική οριακότητα των περιοχών στις οποίες εντοπίζονται. Η εμφάνιση του ελληνικού κράτους στην περιοχή το 1913 μαζί με την συνακόλουθη χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων το 1923, δημιουργεί την ανάγκη της αποκοπής ενός τμήματος της ενιαίας ως τότε μουσικής παράδοσης της βόρειας Ηπείρου και την συνακόλουθη ελληνοποίηση του. Μέσω αυτής της διαδικασίας η οικογένεια Χαλιγιάννη, της οποίας η παρουσία είναι ταυτισμένη με την εθνοτική και συνοριακή ρευστότητα της περιοχής, αναδείχθηκε σε εγγυητή της ελληνικότητας και της διαχρονίας των μουσικών παραδόσεων της περιοχής τους Πωγωνίου.

---

¹⁹⁴ Νιτσιάκος Βασίλης-Μάντζος Κωνσταντίνος, «Πολιτικοποιώντας την Παράδοση: Χρήσεις των Πολυφωνικών στην Ελλάδα και την Αλβανία, στον συλλογικό τόμο, Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2003, σελ.133

Βέβαια η παραπάνω διαδικασία δεν εδράζεται αποκλειστικά σε ιδεολογικές ανάγκες του εθνικού αφηγήματος. Η ίδια η μουσική παραγωγή των γύφτων του Παρακαλάμου στηρίχθηκε και αναδιαμόρφωσε τις ήδη εδραιώμενες στην περιοχή τραγουδιστικές παραδόσεις της πολυφωνίας μετατρέποντας κατ' εξοχήν φωνητικές φόρμες όπως το μοιρολόι σε μέρος του οργανικού ρεπερτορίου. Μέσω της εξοικείωσης τους με το ήδη υπάρχον μουσικό υλικό της περιοχής, οι μουσικοί του Παρακαλάμου έθεσαν ακριβώς τις βάσεις τόσο της τοποθέτησης τους στον συμβολικό πυρήνα της Ηπειρώτικης μουσικής, όσο και της οικονομικής τους ευημερίας.

Η ετερότητα των Ρομά μουσικών του Παρακαλάμου ήταν και είναι, τρόπον τινά, τμηματική και μερική. Αδυνατώντας να συμπεριληφθεί ως σύνολο μέσα στο πλέγμα του αφηγήματος της εθνικής συνοχής της περιοχής, η εθνοτική ετερότητα των Ρομά μουσικών αμβλύνεται στο βαθμό που συγκροτούν μια νησίδα συνέχειας της ελληνικότητας των παραδόσεων της περιοχής. Εδώ φαίνεται ότι η ιδεολογική κυριαρχία των εθνικών αφηγημάτων, όχι μόνο δεν είναι άκαμπτη μπροστά στην καταφανή ετερότητα, αλλά δύναται κατά περίπτωση να αρθρώσει έναν λόγο ο οποίος, προσαρμοζόμενος στις τοπικές ιδιοτυπίες και προσπερνώντας τις προφανείς αντινομίες, να διατηρεί το κύρος του και την ανθεκτικότητα του. Λόγω ακριβώς αυτής της ανάδειξης της σε έναν εθνικό ρόλο μέσα στο κοινωνικό και ιστορικό περιβάλλον του Παρακαλάμου, η τσιγγάνικη ετερογένεια εδώ έτυχε μιας τελείως διαφορετικής πρόσληψης, αφού οι αρνητικές της συνδηλώσεις επικαλύφθηκαν από την χρησιμότητα της.

Η γέννηση του «γύφτου μουσικού του Παρακαλάμου» συντελείται τη στιγμή που η ανάγκη ένταξης των Ρομά μουσικών στον πυρήνα του αφηγήματος της ελληνικότητας της περιοχής συναντά την αποπεριθωριοποίηση τους ως αποτέλεσμα της επικερδούς μουσικής δραστηριότητας τους. Στον βαθμό που η επαγγελματική τους παρουσία εξασφαλίζει την δυναμικότερη οικονομικά παρουσία τους στα πλαίσια του κοινωνικού ιστού τους, τόσο η εθνοτική τους ετερογένεια υποβαθμίζεται μπροστά στην ταύτιση της μουσικής τους δραστηριότητας με τις παραδόσεις και τις ιστορικές συνέχειες στις συνοριακές γραμμές της Ελληνικής επικράτειας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Abrams Lynn, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, Πλέθρον, 2014

Αλεξάκης Π. Ελευθέριος, *Ήπειρος. Εθνογραφικό Ημερολόγιο (1981-1983)*, Δωδώνη, Αθήνα 2007

Ανωγειανάκης Φοίβος, *Ελληνικά Λαϊκά Μουσικά Όργανα*, Μέλισσα, Αθήνα 1991

Αραβαντινός Παναγιώτης, *Περιγραφή της Ηπείρου*, Ιωάννινα 1984

Ατταλί Ζακ, *Θόρυβοι*, Ράππας, Αθήνα 1978

Baud-Bovy Samuel, *Δοκίμιο για το Ελληνικό Δημοτικό Τραγούδι*, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 2007

Βαξεβάνογλου Αλίκη, *Ελληνες Τσιγγάνοι. Περιθωριακοί και Οικογενειάρχες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001

Βεντούρα Λίνα, *Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις Συλλογικότητες και τις Κοινωνικές Θέσεις*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1994

Γιαννακόπουλος Τάκης, *Οι Γύφτοι και το Δημοτικό μας Τραγούδι*, Θουκυδίδης, Αθήνα 1981

Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Από τα Προϊστορικά χρόνια ως την Απελευθέρωση του 1913*, Τόμος Α', Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995

Γκόγκος Κ. Αντρέας, *Παρακάλαμος. Η πρόσφατη ιστορία του χωριού (Από την απελευθέρωση του 1913 ως τις μέρες μας)*, Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1995

Επιστημονικό Συμπόσιο, *Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2003

- Gellner Ernest, *Εθνικισμός. Πολιτισμός, Πίστη και Εξουσία*, Αλεξάνδρεια, 2002
- Gellner Ernest, *Εθνη και Εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, 1992
- Green F. Sarah, *Σημειώσεις από τα Βαλκάνια. Τόπος, Περιθωριακότητα και Αμφισημία στα Ελληνοαλβανικά Σύνορα*, Ισνάφι, 2020
- Η Επαρχία της Κόνιτσας στο Χώρο και στο Χρόνο*. Εισηγήσεις από το Α΄ επιστημονικό συμπόσιο, Δήμος Κόνιτσας-Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα 12-14 Μαΐου 1995,
- Halbwachs Maurice, *Τα Κοινωνικά Πλαίσια της Μνήμης*, Νεφέλη, Αθήνα 2013
- Hylland-Eriksen Thomas, *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα. Μια εισαγωγή στην Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία*, Κριτική, Αθήνα 2007
- Λαμπρίδης Ιωάννης, *Ηπειρώτικα μελετήματα*, Τόμος Α΄, Ιωάννινα 1971
- Κακαμπούρα-Τίλη Ρέα, *Ανάμεσα στο Αστικό Κέντρο και τις Τοπικές Κοινωνίες. Οι Σύλλογοι της Επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα 1999
- Κοκκώνης Γιώργος (επιμ.), *Μουσικός Χάρτης του Ελληνισμού. Μουσική από την Ηπειρο*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008
- Κοκκώνης Γιώργος, *Λαϊκές Μουσικές Παραδόσεις. Λόγιες Αναγνώσεις-Λαϊκές Πραγματώσεις*, Fagotto Books, 2017
- Κολιόπουλος Σ.Ιωάννης (επιμ.), *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία*, Παπαζήσης, 1997
- Μαζαράκη Δέσποινα, *Το Λαϊκό Κλαρίνο στην Ελλάδα*, Κέδρος, 1985

- Μαλκίδης Θεοφάνης, *Οι Ελληνοαλβανικές Σχέσεις*, Γόρδιος, 2007
- Μουτσιος Θ. Γιάννης, *Τα Πανοχώρια της Μουργκάνας. Ηπειρος, Αλβανία, Μαυρονόρος, Παρακάλαμος του όρους Κασιδιάρη*, Γιάννινα 1998
- Μπίρης Η. Κωνσταντίνος, *Οι Τσιγγάνοι (Ρωμ και Γύφτοι). Εθνογραφία και Ιστορία*. Ιδιωτική έκδοση, 1954
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία*, Νομαρχιακή Διοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα 1998
- Ντούσας Δημήτρης, *Ρομ και φυλετικές διακρίσεις. Στην Ιστορία, την Κοινωνία, την Κουλτούρα, την Εκπαίδευση και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα*, Gutenberg, Αθήνα 1997
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας. Η παραγωγή της Πολιτισμικής Διαφοράς στην σημερινή Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015
- Τερζοπούλου Μιράντα-Γεωργίου Γιάννης, *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα. Ιστορία-Πολιτισμός*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 1996
- Τρουμπέτα Σεβαστή (επιμ.), *Οι Ρομά στο Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος. Συμβιώσεις, Αναιρέσεις, Απουσίες*, Κριτική, Αθήνα 2008
- Ράπτης Βασίλης (επιμ.), *Πογδόριανη. Καταγραφές Τραγουδιών στον Παρακάλαμο*, (ένθετο δίσκου ακτίνας), Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων-Δήμος Ανω Καλαμά, 2003
- Soulis G., *The gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers*, 1961
- Στεργίου Ι. Αννα, *Τάσος Χαλκιάς. Το φύσημα του Θεού*. Σιδέρης Μ., 2014
- Thompson Paul, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*. Πλέθρον, 2008

Αρθρα.

Διονυσόπουλος Νίκος, «Το Κεράσοβο και οι μουσικοί του. Η μουσική οικογένεια των Φιλιππιδαίων» στο: *Η Επαρχία της Κόνιτσας στο Χώρο και στο Χρόνο*. Εισηγήσεις από το Α΄ επιστημονικό συμπόσιο, Δήμος Κόνιτσας-Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα 12-14 Μαΐου 1995

Σιναπίδης Βασίλης, «Φυλετική καταγωγή, ήθη και έθιμα των Κατσιβελλων Διδυμοτείχου Θράκης» στο *Εταιρεία Θρακικών Μελετών*, τευχ. 24, Εν Αθήναις 1953

Σιναπίδης Βασίλης, «Προσφορά στην έρευνα για την φυλετική προέλευση των Κατσιβελλων Διδυμοτείχου Θράκης» στο *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, Τόμος 20, 1955

Theodosiou Aspasia, «Multiculturalism and the catachresis of otherness. Settling gypsies, unsettling gypsy belongings», στο *Critique of Anthropology*, τευχος 31 (2), SAGE Publications, 2011

Θεοδοσίου Ασπασία, «Όταν έγινε Ελληνικό: Γύφτοι, Μουσική και «Αυθεντικότητα» στα Ελληνοαλβανικά Σύνορα», στο *Επιθέωρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 128 Α΄. 2009

Francois vau de Voletier, «The World their Homeland» στο *The UNESCO Courier*, τεύχος Δεκέμβρη 1984

